चतुर्थाध्यायस्याद्यमाढिद्धड्ढड़१४;नकम् ।।

न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। १ ।। अथ मनः परीक्षानन्तरमुद्देशलक्षणक्रमानुरोधेन प्रवृत्तिः परीक्षितुं युक्ता, सा कस्मान्न परीक्ष्यतइति शङ्कानिराकरणाय सूत्रमित्याह। मनसो ऽनन्तरमिति। (४४६।३) प्रवृत्तिर्यथोक्ता (सू० १)।। अस्य शेषस्तथा परीक्षिता यथा लक्षिता तथा परीक्षितेत्यर्थः। पृच्छति किं पुनरिति। प्रमेयमात्मादि मनोन्तं परीक्षितं, न पुनः प्रवृत्तेः स्वरूपं वा कार्यं वा परीक्षितामिति भावः। उत्तरम्। यावद्धर्माधर्माश्रयमिति। एकद्रव्येत्येकस्मिन्नेवात्मनि वर्त्ततइत्यर्थः। अवस्थिता न तु बुद्ध्यादिवदाशुतरविनाशिनीत्यर्थः। आत्मसमवायादिति। कार्यत्वे सतीति द्रष्टव्यं विशेषणम्। तेन न सामान्यविशेषाभ्यां व्यभिचारः। प्रायणादीत्यादिशब्देन सुखादिक्षयो ऽपवर्गश्च गृह्यते। संसारापवर्गहेतुभूतात्मसद्भावासद्भावाभ्यामिति शेषः। एवमाद्युक्तमिति। आदिग्रहणेनात्मसमवेता प्रवृत्तिर्न तु पृथिव्याद्याश्रयेति दर्शयति ।। १ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। २ ।। प्रवृत्तेरनन्तरास्तर्हि दोषाः परीक्ष्यन्तामित्यत आह। तथा दोषाः (सू० २)।। उक्ता इति शेषः। प्रवृत्तितुल्यतया प्रवृतिपरीक्षयैव तावद्दोषाणां सत्त्वं परीक्षितमित्यर्थः। कार्यरूपप्रवृत्तितुल्यतामाह बुद्धिसमानाश्रयत्वादिति। अभीष्टविषयानुचिन्तनप्रभवाः खल्विमे दोषा नानुचिन्तनबुद्धिव्यधिकरणा भवितुमर्हन्ति, तथा सति चैत्रस्याभीष्टविषयानुचिन्तने मैत्रस्य रागः प्रवर्त्तेत। तस्माद्बुद्धिसमानाश्रयत्वादात्मगुणाः आत्मगुणत्वाच्च कार्यप्रवृत्तितुल्यतया प्रवृत्तिपरीक्षयैव त्तावद्दोषाः परीक्षिता इत्यर्थः। इदं च प्रवृत्तितुल्यत्वमपरं दोषाणामित्याह। संसारस्यानादित्वादिति। एतच्चोक्तं वीतरागजन्मादर्शनादित्यनेन। तथोद्देशपरीक्षापरेण द्वितीयसूत्रेण यत्तेषां दोषाणां परीक्षितं तदाह। सम्यग्ज्ञाना च्चेति। स्यादेतत्। गुणत्वेसत्यात्मगुणा इति सिद्ध्यति तदेव तु कुत इत्यत आह। कार्यत्वेसतीति। (४४०।१) इन्द्रियान्तरं मन इति मानसप्रत्यक्षैश्चात्मत्वसुखत्वादिभिरनैकान्तित्वं मा भूदत उक्तं कार्यत्वे सतीति विशेषणम्। अचाक्षुषप्रत्यक्षत्वादित्यत्रापि कार्यत्वे सतीति विशेषणमनुषञ्जनीयम् ।। २ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। ३ ।। ४ ।। तदेवं बहु परीक्षितं दोषाणां, यत्तु किं चिद्दोषाणामपरीक्षितमस्ति तत्परीक्षितुमुपक्रमते। प्रर्वतनालक्षणा इत्युक्तं तथा च मानादय इति। रागद्वेषमोहा एव दोषा न च मानादयस्तेष्वन्तर्भवन्ति बुद्धिव्यपदेशभेदात्। प्रवर्त्तनालक्षणत्वं तु तेषामप्यस्ति तस्मादतिव्यापकत्वान्न लक्षणमेतद्युक्तं युक्तत्वे वा लक्षणसूत्रे मानादयो ऽपि दोषवत्पठनीया इति पूर्वपक्षः। सिद्धान्तवाद्याह नोपसंख्यायन्ते संगृहीतत्वादिति। रागद्वेषमोहानां सामान्यत्रयाणां कामादयो विशेषास्तथा चोपपन्नो बुद्धिव्यपदेशभेदः सङ्ग्रहश्चेति भावः। अस्ववस्त्वादानेच्छा स्वामिदानपूर्विका स्पृहा। पुनर्भवप्रार्थना तृष्णाहेतुभूता प्रवृत्तिद्वारेण पुनर्भवप्रतिसंधानस्येति। प्रमाणविरुद्धेति।(४४९।१) अन्यायेनेत्यर्थः। परस्य ज्ञातेर्ममाप्येतदिति बुद्धिरभिनिवेशः तत्प्रतिषेधाभिप्रापयो ज्ञानिपिशाचस्येर्ष्येत्युच्यते। अमर्षलक्षणो द्वेष इति। (४५०।१) ननु कृतापकारस्य या असहिष्णुता सो ऽमर्ष इति द्वेषस्यैव विशेष इत्युक्तं कथं द्वेषसामान्यमुच्यत इत्यत आह। असहिष्णुता दुःखस्य दुःख साधनानां चेति। मिथ्याप्रतिपत्तिलक्षणो मोह इति। संशयोपि हि यथाबस्थिते पदार्थे अयथाभावप्रतिपत्ति भवति, व्यवस्थितं हि वस्तु अवयवस्थिततया गृढद्धड्ढड़१४;णाति संशयः एवं पण्डिड्ढत्द्ध;तमानिनो मीमांसकदुर्दुरूढस्याभिमान इति ।। ३ ।। ४ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। ५ ।। एकयोनयो हि रूपादयो न चैषामेकत्वं, यदि पुनस्तत्र रूपादीनां परस्परभेदसिद्धये कश्चित्कारणभेद आस्थीयते स रागादिष्वपि समान इति भावः। आर्यप्रज्ञेति भाष्यम्। आरात्तत्त्वाद्याता आर्या। आर्या चासौप्रज्ञा चेति आर्यप्रज्ञा। सम्यग्बोधः सम्बोधः ।। ५ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। ६ ।। ७ ।। नासति निदानोच्छेदे निदानिनामुच्छेद इति--रागद्वेषयोर्निदानिनोरुच्छेदाय तन्निदानत्वं मोहस्य दर्शयति सति चार्थान्तरत्व इति। तेषां मोहः पापीयान् कुतः नामूढस्येतरोत्पत्तेः ।। ६ ।। अमूढस्येतरोत्पत्तिर्न भवति यत इत्यत्रार्थे नामूढस्येतरोत्पत्तेरित्युक्तम्। मोहाद्विषयस्य सुखसाधनत्वानुस्मृतिः दुःखसाधनतानुस्मृतिश्च सङ्कल्पः। रञ्जनीयाः कोपनीया इति कर्तरि कृत्यो भव्यगेयादिपाठात्। वार्तिकं मूढोमुह्यतीति। (४५१।३) मूढ इति मोहवासनावान्। भवतु

निदानोच्छेदादुच्छेदो निदानिनः निदानस्य कुत उच्छेद इत्यत आह। तत्वज्ञानाच्चेति। प्रतिपक्षाभ्यासान्निदानोच्छेद इत्यर्थः ।। ६ ।। ७ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। ८ ।। दोषनिमित्तित्वादिति हेतोरप्रयोजकत्वमाह। न दोषलक्षणावरोधादिति। तथाभावस्तज्जीतायत्वमतथाभावोऽतज्जातीयत्वम् ।। ८ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। ९ ।। अनैकान्तिकत्वमाह। निमित्तनैमित्तिकोपपत्तेश्चेति ।। ९ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। १० ।। उत्पादोच्छेदौ प्रेत्यभावो न चात्मनो नित्यस्य तौ स्तः तस्मादस्मिन् दर्शने न युक्तः प्रेत्यभावः। वैनाशिकानां तु सत्त्वोत्पादनिरोधाभ्यां युक्तः प्रेत्यभावः। प्रेत्येति ल्यब् मुखं व्यादाय स्वपितीतिवद् द्रष्टव्यः। तथा च भूत्वा प्रायणमिति भवनप्रायणयोः समानकर्तृकत्वमप्युपपन्नमिति पूर्वपक्षः। पूर्वाभ्यस्तसूत्रे आत्मनित्यत्वव्यवस्थापनात् सत्त्वोत्पादोच्छेदे च कृतहानाकृताभ्यागमदोषेणाभ्युदयनिःश्रेयसार्थमप्रवृत्तिः ऋष्युपदेशानर्थक्यप्रसङ्गश्च स्वदेहेन्द्रियबुद्धिसंवेदनासम्बन्धोत्पादविपनाशौ नित्यस्यात्मनो जन्मप्रायणे तथा चोपपन्नः प्रेत्यभाव इति सिद्धान्तः ।। १० ।। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। ११ ।। १२ ।। ३ ।। प्रेत्यभावविचारप्रस्तावेनेदमपरं विचारयति। येयं प्रेतयोत्पत्तिर्नाम सा कथमिति चेत्। अत्र हि प्रावादुकानां नानाविधा विप्रतिपत्तयः सन्ति। तत्राभिमतं तावत्पक्षं गृढद्भङ्ड१४;णाति। व्यक्तादिति। अग्रे विप्रतिपत्तीर्निवारयिष्यति। शरीरेन्द्रियविषयोपकरणाधारमिति एकवद्भावेन नपुंसकत्वम्। प्रत्यक्षगृहीतसम्बन्धप्रभवमनुमानं प्रत्यक्षेप्युपदिशति प्रतयक्षमूलकत्वादिति। ननु भवतु शरीरं पृथिव्यादि च व्यक्तं महत्त्वानेकद्रव्यवत्त्वरूपविशेषेभ्यः तन्मूलकारणं परमाणवः कथं व्यक्ता इत्यत आह। तत्सामान्यादिति। रूपादिमत्सामग्रीपूर्वकं गवादि शरीरमित्यर्थः ।। ११ ।। १२ ।। १३ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। १४ ।। अतः परं प्रावादुकानां तैर्थिकानां च दर्शनान्युपन्यस्तानि कानि चित्प्रतिषिध्यन्ते तत्र कानि चिदभ्यनुज्ञायन्तइति (४५४।३) तत्र तावदेके प्राहुरभावाद्भावोत्पत्तिः कुतः नाननुपमृद्य प्रादुर्भावो यतः तस्मादित्यर्थः। विश्यं हि शून्यताया एव जायते। एवं किल श्रूयते असदेवेदसग्र आसीदिति। अत एवाद्याप्यसत एव जन्म दृश्यते न सतः तत्कस्य हेतोः अभावस्तस्या कारणमिति। उपलक्षणं चेदं नानुपमृद्य प्रादुर्भावादितिद्व असत उत्पादाभित्यपि द्रष्टव्यम्। तस्मादसदुपादानं विश्वमिति सिद्धम् ।। १४ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। १५ ।। तत्र सिद्धान्तीप गूढाभिसन्धिराह उपमृद्यप्रादुर्भवतीति व्याघात इति ।। १५ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। १६ ।। तदभिसन्धिमविद्वान् पूर्वपक्षी दूषयति। न अतीतानागतयोः कारकशब्दप्रयोगादिति। उपमृद्य प्रादुर्भवतीति भाक्त एष प्रयोगो न मुख्य इत्यर्थः। भिन्नस्य कुम्भस्य कपालानीति तु यद्यपि न साक्षात्कारकशब्दस्तथाऽपि षष्ठ्या सम्बन्धाभिधानात् तस्य क्रियामर्भत्वात्क्रियायाश्च कारकनान्तरीयकत्वात्पारम्पर्येण कारकशब्दता द्रष्टव्या। पृच्छति कः पुनरङ्कुरेण बीजोपमर्दार्थः। (४४५।२) का पुनर्भक्तिः यया योगादुपसंगृढद्भङ्ड१४;णाति बीजमङ्कुर इति भवति प्रयोग इत्यर्थः। उत्तरम्। अनन्तरोत्पत्त्यर्थः उपमर्द्योपमर्दयोरप्यानन्तर्यमनयोरपीति एतत्सामान्यमित्यर्थः। पुनरपि गूढाभिसन्धिरेव सिद्धान्ती उक्तं स्मारयति। अत्रोक्तमिति। अभिप्रायमुद्घाटयति। यदपीदमुच्यतइति। नौपचारिकं प्रयोगं व्यासेधामः कारकशब्दानां, किन्तु यथा भविष्यन्नङ्कुरः सम्प्रति असन्न बीजमुपमृद्गाति एवं बीजाभावोऽसन्नाङ्कुरं करोतीति ब्रूमः। तदिदमाह अपि त्वसतः कारणादुत्पत्तिर्न युक्तेति। ननूक्तमुपमृद्य प्रादुर्भावादित्यनेनानन्तर्यं बीजविनाशाङ्कुरोत्पादयोः सूचितं बीजविनाशानन्तर्याच्चाङ्कुरोत्पादस्य बीजविनाशकार्यत्वमित्यत आह। यत्पुनरेतदानन्तर्यसामर्थ्यादिति। अनन्यप्रयुक्तमानन्तर्यं कार्यकारणभावसाधनम् इदन्तु व्यूहानन्तर्यप्रयुक्तमिति नाभावस्य कारणत्वं गमयितुमर्हतीत्यर्थः। यदि व्यूहान्तरकार्योऽङ्कुरोऽथ कस्मादविनष्टे पूर्वव्यूहे न भवतीत्यत आह। न चाविनष्टे इति। ननु यदि बीजावयवव्यूहान्तरमङ्कुरोत्पादहेतुर्न बीजं कस्मादङ्कुरार्थिनः कृषीवला बीजमुपाददतइत्यत आह। एवं चेति। बीजावयवोपादाने अवर्जनीयतया बीजमागच्छदशक्यप्रत्याख्यानमित्यर्थः ।। १६ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। १७ ।। तदेवमर्थं परिशोध्यात्रैवार्थे सूत्रं योजयति। अस्य चार्थस्येति। न विनष्टेभ्यो बीजेभ्योऽङ्कुरस्यानिष्पत्तेः। बीजविनाशश्चेदङ्कुरोत्पादहेतुरथ विनष्टे बीजे तदवयवेषु

परस्परविच्छिन्नेष्वसति तेषां व्यूहान्तरे कस्मादङ्कुरो न भवति भवति तु सति तेषां व्यूहे तस्मादविनष्टेभ्योऽङ्कुरानुत्पत्तेरसति व्यूहे न बीजनाशः कारणमिति सूत्रार्थः ।। १७ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। १८ ।। क्रमनिर्देशादित्यस्य हेतोरस्मत्पक्षेऽप्यप्रतिषेधः। तत्राप्यानन्तर्यस्य तुल्यत्वात्। तथाऽपि विनिगमनायां को हेतुरित्यत आह। अभावश्चेदङ्कुरोत्पादकारणं स्यात्। अनुपाख्येय इति शेषः। न ह्यनन्वयविनष्टयोः शालियवबीजयोः कश्चिद्विशेषोऽस्ति येनैकस्माच्छाल्यङ्कुरो नान्यस्मादिति। को नु खल्वभावानामस्त्याजानतो भेद इति। अपि च कारणानां शक्तिभेदात्कार्याणि भिन्नशक्तियुक्तानि। यदा तु कारणानामभेदस्तदा कुतस्तच्छेक्तीनां भेदः तथा च कार्याणि भिन्नशक्तीनि न स्युरित्याह। अनन्वितं च कार्यं सर्वाभिरिति। यदप्यसत उत्पादादभावस्योपादानत्वं तदपि कार्याणां भिन्नत्वेन भिन्नशक्तिकत्वेन च प्रयुक्तम्। तत्प्रागभावानां स्वाभाविकभेदविरहात्। अपि च प्रागभावानामनादित्वेन कार्योत्पादस्याप्यनादित्वप्रसङ्गः भावरूपकारणसहकारित्वं त्वभावस्य न निषिध्यते अस्मदभिमतस्योपाख्येयस्य। अत एव पाकजादीनांरूपादीनां पूर्वरूपादिध्वंसनिमित्तत्वमप्युपेयते। श्रुतिस्तु पूर्वपक्षाभिप्राया, तथा च सिद्धान्तश्रुत्यन्तरं सदेव सोम्येदमग्रआसीदिति कथमसतः सज्जायेतेति। शून्यताविवर्तो विश्वप्रपञ्च इति तु दर्शनमसत्ख्यात्यनिर्वचनीयख्यातिनिराकरणेनापाकृतम्। अपि च शून्यत्वे ख्यातुरभावात्ख्यातरेभावः। तस्मान्न शून्यतोपादानस्तद्विवर्तो वा विश्वप्रपञ्च इति सिद्धम् ।। १८ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। १९ ।। अथापर आह--- इश्वरः कारणं पुरुषकर्माफल्यदर्शनात् (सू० १९) मा मूदयं नामरूपप्रपञ्चः शून्यतोपादानोऽपि तु ब्रह्मोपादानोभविष्यति, ब्रह्मैवहि प्रपञ्चरूपेण परिणमते मृत्तिकेव घटशरावोदञ्चनादिभावेन। न चैवं नित्यत्वव्याघातः। परिणामेऽपि तत्त्वाविघातात् तल्लक्षणत्वाच्च नित्यतायाः। यदाह 'यस्मिंस्तत्त्वं न विहन्यते तदपि नित्य'मित्येकं दर्शनम्। अपरं च ब्रह्मैवानिर्वचनीयानाद्यविद्योपधानान्नामरूपप्रपञ्चभेदेन विवर्त्तते सुखमिवैकमनेकमणिकृपाणादिभेदान्नैकविधप्रतिबिम्बभेदेनेति, तदेतद्दर्शनद्वयमनेन सूचितम्। ईश्वरो ब्रह्म ईशनायोगात्। चेतनाशक्तिः क्रियाशक्तिश्चेशना। सा चास्ति ब्रह्मणीति ब्रह्मश्वरः कारणं जगतः। श्रूयते हि तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेत्यादि। सा चेयं श्रुतिश्चेतनस्य जगत्कारणतामाह। न चाभावो वा प्रधानं वा परमाणवो वा चेतयन्ते। ननु जीवा एव चेतनास्तत्कर्मनिमित्तोनामरूपप्रपञ्चो भविष्यति, कृतमत्र भगवतेश्वरेणेत्यत उक्तं पुरुषकर्माफल्दर्शनादिति पुरुषश्चेत् चेतयेनैवं निष्फलं कर्मारभेद, निष्फलं विद्वान् प्रवर्त्तमानः कथं चेतनो नामद्व तस्मात्पुरूषकर्माफल्यदर्शनादीश्वरः कारणमित्यर्थः ।। १९ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। २० ।। एवद्दर्शनद्वयमपाकरोति। न पुरुषकर्माभावो फलानिष्यतेः (सू. २०)।। इदमात्राकूतम् न तावन्मृत्तिकेव नामरूपप्रपञ्चरूपेण ब्रह्म परिणमते। तद्धि सर्वात्मना वा परिणमते एकदेशेन वा, तत्र सर्वात्मना परिणामे तत्त्वविघातादनित्यत्वम्। एकेदेशेन परिणामे सावयवत्वात्तदेवानित्यत्वम्। अथ तत्वेनानुगतस्य परिणामः तच्च ब्रह्म ? न तर्हि ब्रह्मणः परिणामः। न च निर्भागस्यैकस्य स्वसम्वेदनप्रत्यक्षस्य विपरीतज्ञानगोचरत्वसम्भवः। सामान्यतो ग्रहे रूपविशेषाग्रहे च तदन्यरूपारोपेण विभ्रमो दृष्टः शुक्तिकादौ, न तु जातु शुक्तिरूपं विद्वान रजतमिति विपर्यस्यति। न च निरंशे स्वसंवेदनप्रत्यक्षे ब्रह्मणि तत्स्वरूपाग्रहः सामान्यग्रहो वा भवति। तस्मादीश्वरो जगद्भेदेन विवर्ततइत्ययुक्तम्। निमित्तं तु स्यादीश्वरो जगतः, स चेदनपेक्ष एव जगत्कारणमित्युच्यते तत्रेदमुपतिष्ठते। नपुरुषकर्माभावे फलानिष्पत्तेरिति। अस्य व्यतिरेकमाह वार्तिककारः। ईश्वरश्चेत्कारणं भवेदिति। (४५६।११) एकरूपं कार्यं स्यादित्याह ईश्वरस्येति। कर्मणीश्वरोऽनीश्वरः स्यात्। तथा च तत्कारणानि नेश्वरेण प्रयुज्यन्तइत्यनेकान्तो वक्ष्यमाणो हेतुरित्यर्थः ।। २० ।। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। २१ ।। तदेवमीश्वरोपादानत्त्वं च ब्रह्मविवर्तत्वं च निरपेक्षेश्वरनिमित्तत्वं च निराकृत्पयाभिमतं पक्षं गृढद्धड्ड़१४;णाति। तत्कारितत्वादहेतुः (सू. २१)।। परमाणूपादानस्य जगतः पुरुषकर्मापेक्ष ईश्वरो निमित्तकारणं यच्च तेनापेक्षणीयं पुरुषकर्म तदपीश्वरनिमित्तकमेव। न च यदपेक्ष्यते तस्यानिमितत्वमित्युपदिष्टात्प्रवेदयिष्यामः। तस्मादीश्वरकारितत्वात्पुरुषकारस्य तत्सहाय ईश्वरो निमित्तकारणं जगत इत्यस्य पक्षस्य निराकरणे पुरुषकर्माभावे फलानिष्पत्तेरित्यहेतुः।

निरपेक्षेश्वरनिमित्तकत्त्वनिराकरणे हेतुरेवेत्यर्थः। भाष्यं गुणविशिष्टमात्मान्तरमिति। गुणानीश्वरस्य ज्ञानादीनुपपादयिष्यति वार्त्तिककारः। आत्मकल्पादित्यत्रात्मप्रकारादात्मजातीयादिति यावत्। संसारवद्भ्य आत्मभ्यो विशेषमाह। अधर्मेति। नन्वस्य कर्मानुष्ठानाभावात् कुतो धर्मः तथा चाणिमादिकमैश्वर्यं कार्यरूपं विनैव कर्मणेत्यकृताभ्यागमप्रसङ्ग इत्यत आह। संकल्पानुविधायी चास्य धर्म इति। प्रवर्त्तयतु किमेतावतेत्यत आह। एवं च स्वकृताभ्यागमस्यालोपेनेति। मा भूद्बाह्यानुष्ठानं संकल्पलक्षणानुष्ठानजनितधर्मफलमस्यैश्वर्यं जगन्निर्माणफलमिति नाकृताभ्यागमप्रसङ्ग इत्यर्थः। स्यादेतत्। प्रयोजनं विना न प्रेक्षावतां प्रवृत्तिः न च प्राप्तसकलप्राप्तव्यस्यास्ति प्रापणीयं किं चिदीश्वरस्य, तस्मात् कृतमस्य जगन्निर्माणेनेत्यत आह। आप्तकल्पश्चेति। माभूदस्य भगवतः स्वार्थः परानुग्रहार्थं जगन्निर्माणे प्रवर्त्स्यतीत्यर्थः। अत्रैव दृष्टान्तमाह। अयं यथा पितुरपत्यानाम्। अयं पिता स्वापत्यानां यथा पितेत्यर्थः। दार्ष्टान्तिके योजयति तथा पितृभूत ईश्वर इति। ननु वात्मान्तराण्यनित्यज्ञानयोगीनि दृष्टानि तद्वैलक्षण्यादीश्वरोनात्मजातीयो भवितुमर्हतीत्यत आह न चात्मकल्पादिति। यद्यप्यात्मान्तराण्यनित्यज्ञानयोगीनि अयं च नित्यज्ञानादियुक्तः तथाऽप्यात्मजातीय एव बुद्ध्यादिगुणयोगित्वात्। अन्यथा तोयादिपरमाणूनामतोयत्वादिप्रसङ्गो नित्यरूपादियोगात्। करकादिगतानां रूपादीनामनित्यत्वोपलब्धेरिति। यदि चायं बुद्ध्यादिगुणैर्नोपाख्यायेन प्रमाणाभावानुपपन्न एव स्यादित्याह बुद्ध्यादिभिश्चेति। स्यादेतत् यदि कारुण्यादीश्वरो जगन्निर्माणे प्रवर्त्तते हन्त भोः सुखिनमेव सृजेन्न तु दुःखिनम्। न च क्षेत्रज्ञगतधर्माधम्रसहकारितया निर्माणवैचित्र्यं वाच्यं, धर्मस्य तदनधिष्ठितस्य स्वकार्याकरणेन कारुणिकेन तदधिष्टानायोगात्--तस्मात्सुखिदुःख्यादिभेदेन जगद्वैचित्र्यदर्शनान्नानुकम्पाप्रयुक्त ईश्वरः करोतीत्यत आह। स्वकृताभ्यागमालोपेन प्रवर्तमानस्येति। अयमभिसन्धिः। कारुणिकोऽप्ययमात्मान्तरातिशायितमहिमाऽपि न वस्तूनां सामर्थ्यमन्यथा कर्तुं पारयति। तस्मादधर्मेणोत्पत्तिमता(पि) नेश्वरप्रभावादपि नित्येन भवितुं युक्तम्। न च स्वफलविरोधिना फलमप्रदाय विनंष्टुमपि शक्यम्। अतः क्षेत्रज्ञानां नियतिमलङ्घयता ईश्वरेण नाधर्मः शक्योऽनधिष्ठातुम्, तस्मात्कारुणिकोऽप्ययं वस्तुस्वभावमनुविधीयमानो धर्माधर्मसहकारी जगद्वैचित्र्यं विधत्ते तदिदमुक्तं स्वकृताभ्यागमालोपेन प्रवर्त्तमानस्येति। पुरुषैर्यत्कर्म कृतं तत्फलाभ्यागमालो पेन प्रवर्त्तमानस्येत्यर्थः। वार्तिकईश्वरप्रक्रियेति। (४५७।९) प्रक्रिया प्रकरणं ईश्वरनिमित्तत्वविचार इत्यर्थः। अथ विद्यमानः प्रतिबन्धान्न प्रवर्त्तयतीति। (४५८।१२) सुखाय पुरुषार्थेन प्रधाने प्रवर्तयितव्ये अधर्मः पुरुषार्थस्य प्रतिबन्धकः-- एवं दुःखाय पुरुषार्थेन प्रधाने प्रवर्त्तयितव्ये अधर्मः पुरुषार्थस्य प्रतिबन्धकः एवं दुःखाय पुरुषार्थेन प्रधाने प्रवर्तयितव्ये धर्म इत्यर्थः। न चायं हेतुस्तस्मान्निवर्त्तत इति। (४५९।१४) अयमेवाचेतनत्वलक्षणो हेतुः क्षीरान्न निवर्त्तत इत्यर्थः। परिस्पन्दःक्रिया सा मूर्त्यनुविधायिनी नामूर्ते सर्वगतईश्वरे संभविनी इति मन्वानः शङ्कते। क्रियानावेशादकारणमिति चेदिति। (४६०।१६) अपरिस्पन्दा अपि ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्ना आख्यातपदवाच्यतया भवन्ति क्रिया ईश्वरइत्यभिसंधिना परिहारः। न विकल्पानुपपत्तेः। यदा च युगपदनेकानि द्रव्याणि संहन्यते तदाऽसाधारणकार्यव्यावृत्तेभ्यः संयोगेभ्यः इति। (४६१।८) असाधारणं कार्यम्--एकैकस्य तन्तुद्वयसंयोगस्य द्वितन्तुकं तस्माव्द्यावृत्तेभ्यः संयोगेभ्यः सह साधारणस्यैव कार्यस्य पटलक्षणस्योत्पादादित्यर्थः। न केवलमुत्पन्नक्रियेषु क्रियोपरतौद्रव्योत्पादः क्व चिदनुत्पन्नक्रियेष्वपि द्रव्येष्ववस्थितसंयोगेभ्यः पूर्वद्रव्योपरतौ द्रव्यान्तरोत्पाद इत्याह। एकावयवविभागे त्विति। तुशब्देन पूर्वस्मादुत्पन्नोपरतक्रियाविशेषो दर्शितः। किमक्रियावतामेवारम्भो नेत्याह कानि चित्पुनरिति। अन्यतरकर्मजान्नोदनात्संयोगान्निवृत्ते कर्मणि इतरस्मिन् द्रव्ये कर्मनिर्वृत्तिसमकालमेव द्रव्यं चोत्पद्यत इति तत्स्वाभाव्यात्प्रवर्त्ततइत्यदुष्टमिति। चेतनोऽप्ययं परानुग्रहस्वभावोऽपि वस्तुस्वभावमनुरुध्यमानः कर्माशयानुरोधेन जगद्वैचित्र्यं विधत्ते। न चावश्यं दुष्कृते पुंसां प्रवृत्तिं विहन्तीत्यर्थः। अद्यत्वेऽपि चेतनानां विचित्रस्वभावत्वं दृष्ट्रं सदसन्मध्यमानां जनानाम्। अथ नित्यमैश्वर्यं धर्मवैयर्थ्यं न तद्धर्माद्भवतीति। (४६४।३) ततश्चेश्वरस्यैश्वर्यं स्वकृतकर्मफलं वेदितव्यमित्ययुक्तं भाष्यमिर्तिं भावः। परिहरति नित्यमितिं ब्रूमः। तस्य हि ज्ञानक्रियाशक्ती नित्ये इति ऐश्वर्यं नित्यम्।

अणिमादिकं त्वनित्यं तदभिप्रायं च भाष्यकारस्य धर्मफलत्वाभिधानम्।
प्रत्यात्मवृत्तिधर्माधर्मसन्निचयाधिष्ठानं धृत्यात्मवृत्तिसंकल्पानुविधायिन ईश्वरस्य धर्मस्य प्रयोजनमिति। अभ्युपेत्येश्वरधर्ममेतदुक्तं भाष्यकृता। परमार्थतस्तु नेश्वरस्य धर्मसद्भावे प्रमाणमस्ति नित्याभ्यामेव ज्ञानक्रियाशक्तिभ्यां सकलकार्योत्पादसिद्धेरित्याशयवानाह। न चेश्वरे धर्मोऽस्तीति।
बुद्धिमत्त्वात्तर्ह्यात्मान्तरमिति। आत्मान्तरं शरीर्यन्तरमभिप्रेतमिति। स च शरीरसंबन्धो वर्त्तमानः केषां चिद्यथा संसारिणां केषां चिदतीतो यथा मुक्तानां शुकप्रढद्धड्ढड़१४;लादादीनाम्। तदनेनेश्वरेण बुद्धिमता सताऽवश्यं भाव्यं शरीरिणेति देश्यार्थः। नात्मान्तरं शरीर्यन्तरमित्यर्थः। कुतो गुणभेदात्। नित्याश्चेदस्य बुद्ध्यादयः कृतं शरीरग्रहणेन तदुत्पादार्थेनेति भावः। नन्विदमेव बुद्धिमत्कारणाधिष्ठिताः परमाणवः प्रवर्त्तन्त इति। पक्षधर्मताबलात्तर्कसहायान्नित्यबुद्धिमत्त्वमस्य सिद्ध्यतीत्यर्थः।
प्रत्यर्थनियमासंभवादित्यादिना तर्कः प्रमाणसहायो दर्शितः। एवं तावद्गुणभेदेनाशरीरित्वमीश्वरस्य दर्शितं न चैतस्य शरीरयोगो विकल्पमपि सहतइत्याह। अथ बुद्धिमत्तयेति। (४६५।४)
अतीतानागतवर्त्तमानविषया प्रत्यक्षेति। साक्षात्कारवतीत्यर्थः। न पुनरक्षमाश्रिता नित्यत्वात्। उपलक्षणं चैतत्। नानुमानिकी चेति। नैन्द्रियकी नौपमानिकीत्यपि द्रष्टव्यम्। अक्लिष्टेति। (४६६।४) क्लेशो ऽविद्या तददूषितेत्यर्थः। मूर्त्तिमद्द्रव्यसम्बन्धित्वादिति। संयोगित्वादित्यर्थः। तथा च न रूपादिभिर्व्याभिचारः। तथा च न रूपादिभिर्व्यभिचारः। एतावदभिप्रेतमाचार्यस्य त्रयो हि खलु भावा जगति भवन्ति प्रसिद्धचेतनकर्तृकाः यथा प्रासादाट्टालगोपुरतोरणादयः। प्रसिद्धतद्विपर्ययाः। यथा परमाण्वाकाशादयः। सन्दिग्धचेतनकर्त्तृका यथा तनुगिरिमहीधरादयः। तत्र प्रमेयत्वाद्वादिविप्रतिपत्तेर्वा साधकबाधकप्रमाणाभावेचेतनकर्त्तृत्वे संशयः। न च प्रत्यक्षानुपलब्धिमात्रमत्र बाधकं भवितुमर्हति। स्वभावविप्रकर्षिणां सतामपि प्रत्यक्षानुपलब्धेः परमाण्वादीनाम्। तथा च विवादाध्यासितास्तनुतरुमहीधरादय उपादानाभिज्ञकर्तृका उत्पत्तिमत्वात् अचेतनोपादानत्वाद्वा युदुत्पत्तिमदचेतनोपादानकं वा तत्सर्वमुपादानाभिज्ञपूर्वकं यथा प्रासादादि, तथा च विवादाध्यासितास्तनुतरुमहीधरादयस्तस्मात्तथेति। न चैषामुत्पत्तिमत्त्वमसिद्धम्। सावयवत्वेन वा महत्त्वे सति क्रियावत्त्वेन वा वस्त्रादिवत्तत्सिद्धेः। न चैतावता वैनाशिकानां कर्मणा चेतनेन मीमांसकानां क्षेत्रज्ञेन चेतनेन चेतनकर्त्तृत्वसिद्धेः पृथिव्यादीनां सिद्धसाधनं चैतन्ये ऽपि तेषामुपादानानभिज्ञत्वात्। तज्ज्ञत्वे वा स एवास्माकमीश्वरः ईदृशमस्तु सिद्धसाधनं को हे क्लेशं विना न वाञ्छितसिद्धिमिच्छेत्। न च साध्यहीनो दृष्टान्तः। पटादीनामप्युपादानाभिज्ञकुविन्दादिकर्त्तृकत्वात्। अत एव न विरुद्धता हेतोः, एवं हि सा भवेत्, यद्युपादानाभिज्ञर्त्तृकाः पटादयो भवेयुः न चैतत्परेषामपि सम्मतम्। स्यादेतद् अर्थाक्षिप्तस्य विशेषस्य शरीरादिमत्त्वादेः प्रमाणविरोधाद्विरुद्धता। यथा तृणादिविकारकारित्वादग्निमद्विममित्यत्र वढिद्धड्ढड़१४;नमत्वाक्षिप्ततृणादिविकारोपयुक्तवढिद्धड्ढड़१४;नगतोद्भूतोष्णस्पर्शविरुद्धशीतस्पर्शस्य प्रतयक्षेणोपलम्भाद्बाधितो विरुद्धो हेतुः। तथा ह्यस्य क्षित्याद्युपादानादिविषयं ज्ञानमात्ममनःसन्निकर्षशरीरादिकारणकं नासति तस्मिन् भवतीति तदनेनाक्षिप्तं, तच्चात्र प्रमाणबाधितं, तन्निवृत्तौ च ज्ञानमस्य निर्वत्तेत उष्णत्वोद्भूतिनिवृत्ताविव दाहको वढिद्धड्ढड़१४;नरवश्यायइति। न। अव्यापकनिवृत्तावव्याप्यनिवृत्तोरयोगात्। कारणं चेदव्यापकं कार्यस्य हन्त हता तर्हि व्याप्यव्यापकसंकथा। भवेदेतद्यदि क्षित्याद्युपादानज्ञानमप्यस्य कार्यं स्यान्नित्यं तु तदभ्युपेयत इति न शरीरादिनिवृत्तावपि निवर्त्तितुमर्हति। अव्यापकनिवृत्तेरव्याप्यस्यानिवृत्तेरिति। अन्यथा नाश्ववान् मैत्र इति गोमानपि न स्यात्। न च बुद्ध्यादीनामनित्यानां बहुलमुपलब्धेर्नित्या बुद्धिरसम्भाविनीति सांप्रतम्। न हि प्रत्यक्षाः पाथसीया हिमकरकादयस्तद्गता रूपादयोऽनित्या इति तदारम्भकैः परमाणुभिस्तद्गतैर्वा रूपादिभिस्तथा भवितव्यम्। सदकारणतया तु नित्यतोभयत्रापि तुल्या। न च शरीरादिसहभावेन ज्ञानस्य तत्र तत्रोपलम्भाच्छरीरादीनां ज्ञानं व्याप्यमिति युक्तम्। स्वाभाविकसम्बन्धशालिता हि व्याप्यता सा चोपाधिविरहे भवति, अस्ति च शरीरादिसहभावे ज्ञानस्योपाधिः कार्यत्वम्। कार्यं ज्ञानं स्वकारणं

शरीरादिनाऽतिवर्त्तते नित्यं तु तदतिवर्त्तमानमपि सःाहित्योपलम्भं न विरुणद्धि, तस्माद्यथा ऽनित्यः शब्दः उत्पत्तिमत्वात् घटवदिति प्रयुक्ते कश्चित्साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मवैचित्र्यात्प्रत्यवतिष्ठेत, यदि घटसाधर्म्यादुत्पत्तिमत्त्वादनित्यः शब्दः हन्त तस्मादेव रूपादिमता तेन भाव्यम्, न चेदयं घटसाधर्म्येण रूपादिमःान् एवमनित्योऽपि माभूदित्येवं च प्रत्यवतिष्ठमान उत्कर्षसमजातिवादी पराजीयतेएवमेवेवाद्युत्कर्षसमजातिवादितया पराजेतव्यः साधर्म्यमात्रेणाप्रयोजकेन प्रत्यवस्थानात्। तस्य च सर्वानुमानेषु सुलभतया सर्वानुमानोच्छेदापादकत्वात्। स्यादेतत्।
उत्पत्तिमत्त्वमुपादानाद्यभिज्ञकर्तृपूर्वकत्वमात्रव्याप्तं घटादिषु दृष्टं तावन्मात्रमेव पृथिव्यादीनां गमयेद् नित्यसर्वविषयज्ञानवत्कर्तृत्वं तु कुतस्त्यम्। न हि तद्दृष्टान्तधर्मिणि दृष्टम्। अथ रूपाद्युपलब्धेः क्रियात्वेन चक्षुराद्यनुमानपि कथं, न हि च्छिदादयः क्रिया इन्द्रियादिसाधनाः तासां कुठारादिसाधनत्वात्। अथ दृष्टान्तधर्मिण्यदृष्टमपीन्द्रियसाधनत्वं पक्षधर्मताबलात्सिध्यति। रूपाद्युपलब्धिगतं हि क्रियात्वं तदेव करणं गमयेद् यदुपलब्धिनिर्वर्तनसमर्थं, न च कुठारादयः समर्था इति
पक्षधर्मताबलात्कुठारादिविलक्षणमदृष्टचरमपि चक्षुराद्युपस्थापयतीति ? तदितरत्रापि समानम्। न ह्ययरिभेयानियतदिग्देशैन्द्रियकानैन्द्रियकत्रसस्थावरादिलक्षणकार्योत्पादयौगपद्यमसति सर्वविषयज्ञाने तन्नित्यत्वेवा सूद्भुमर्हति, नो खल्वीदृशं परमेश्वरविज्ञानं कार्यशरीरादिकार्यं सम्भवति शरीराद्युत्पत्तेः प्रागस्याचैतन्येन तत्प्राक्कालकार्यान्तरोत्पादायेश्वरान्तरकल्पनाप्रसङ्गात्। एवं तत्प्राक्तत्प्रागित्यनेकालौकिककल्पनया वरं बुद्धिनित्यत्वं कल्पितम्। एतेन शरीरेन्द्रियनित्यत्वकल्पना ऽपि प्रत्युक्ता। एतेन यदेके ब्रुवते-- 'सन्निवेशादिमत्सर्वं बुद्धिमद्धेतु यद्यपि। प्रसिध्येत्सन्निवेशादेरेककारणता कुत' इति। तदपि परिहृतम्। तेषां प्रसिध्येत्सर्वज्ञनिराक्रियामनोरथो यदि पिशितचक्षुषः परमाणून् क्षेत्रज्ञान् तत्समवेतान्वा कर्माशयान् द्रष्टुमीशते, न चैतदस्ति। तस्मादतीन्द्रियार्थदर्शिनोऽस्मदादिबिलक्षणा बहवः कल्पनीयाः तद्वरमेक एव तादृशः कल्पनालाघवायेति। न च
कादाचःित्कपरिपाकादृष्टवत्क्षेत्रज्ञपरमाणुसंयोगादेव तनुभुवनादिकार्योपपत्तेः कृतं चेतनकर्तृकत्वेनेति वाच्यम्। उत्पत्तिमत्त्वस्योपादानाद्यभिज्ञकर्तृकत्वेनोपाधिविरढिद्धड्ढड़१४;वणः स्वाभाविकप्रतिबन्धसिद्धेः। न चाविज्ञातानामिन्द्रियमनसां ज्ञानोत्पादसाधनानामनधिष्ठानस्य च वत्सवृद्धिनिमित्तस्याप्येचतनस्य क्षीरस्य स्वातन्त्र्येण प्रकृतेः, वने विटपादीनां च विना प्रयत्नमुत्पादस्य दर्शनाद्व्यभिचार इति सांप्रतम्। सर्वेषामेव तेषां विवादास्पदीभूतत्वेन पक्षनिक्षेपात्। न च शशश्रृङ्गास्तितावदनुपलब्धिविरोधादपक्षधर्मत। धर्मिणो दर्शनानढद्धड्ढड़१४;र्वतया भगवतस्तद्विरोधानुपपत्तेः। अन्यथा सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गात् श्रृङ्गस्य तु शशाशिरोवर्तिनो वत्सादिगतस्येव दर्शनार्हस्यानुपलब्धिनिराकृतस्य साधनानर्हत्वात्। स्यादेतत्।
नोत्पत्तिमात्रं स्वभावप्रतिबद्धं बुद्धिमद्धेतुत्वेन, किं तु तद्विशेषः, यद्दृष्टेरक्रियादर्शिनोऽपि कृतबुद्धिरुत्पद्यते तस्य च दृष्टेः सोपजायते। यद् बुद्धिमद्भावानुविधायिभावाभावं दृष्टं घटादि च तथा न तृत्पत्तिमन्मात्रं तनुभुवनाद्यपि तस्य सद्भावासद्भावानुविधानादर्शनात्। तदेतेन विशेषेणोपाधिना प्रयुक्तां बुद्धिमद्धेतुकत्वव्याप्तिमुपजीवदुत्पत्तिसामान्यं न तेन स्वभावप्रतिबद्धमिति न तद्गमयितुमर्हतीति, अन्यथा धूमप्रयुक्तां धूमध्वजव्याप्तिमुपजीव्य पाण्डुड्डुत्द्ध;तादेः कुमुदकपोतकादिगतादपि
धूमकेतुनानुमानप्रसङ्ःगादिति। अत्रोच्यते। इदमेव निपुणतरं भवन्तो निरूपयन्तु किं बुद्धिमदन्वयव्यतिरेकानुविधानं विशेष आहो तद्दर्शनम्। यदि पूर्वपक्षः स बुद्धिमद्धेतुकत्वं तनुभुवनादीनामातिष्ठमानैरभ्युपेयतएव। न हि कारणं कार्याननुविहितभावाभावमन्यो वक्तुमर्हत्यस्वीकात्। अथ दर्शनं नतर्ह्यक्रियादर्शिनः कृतबुद्धिसंभवः। य एव हि पटोऽनेन बुद्धिमद्धेत्वेन्वयव्यतिरेकानुविधायी दृष्टः स एव तत्कार्यो न तु विपणिवर्ती। तज्जातीयस्य
तदन्वयव्यतिरेकानुविधानदर्शनाददृष्टान्वयव्यतिरेकानुविनधानमपि तज्जातीयं तथेति चेत्। हन्तोत्पत्तिमद् घटादि बुद्धिमदन्वयव्यतिरेकानुविधायीत्यन्यदपि तज्जातीयं तनुभुवनादि तथा भवद्दण्डेड्डुत्द्ध;न न पराणुद्यते। घटजातीयमुत्पत्तिमद् बुद्धिमत्पूर्वमिति चेत्। ननु प्रासादादि न तद्धेतुकं भवेत्। अघटजातीयत्वात्। अथ यज्जातीयं बुद्धिमदन्वयव्यतिरेकानुविधायि दृष्टं

तज्जातीयमेवादृष्टान्वयव्यतिरेकमपि बुद्धिमद्धेतुकम्। तत्कि मिदानीं कार्यजातीयं प्रासादादि बुद्धिमद्धेतुकं न दृष्टं येनोत्पत्तिमत्तनुभुवनादि तथा न स्यात्। न खलु तज्जातीयत्वे कश्चिद्विशेष इति। यत्तु मृद्विकारत्वेन वल्मीकस्य घटादिवत्कुलालकार्यत्वं न भवति तत्कुम्भकारस्य प्रत्यक्षानुपलम्भविरोधात्। अदृश्यचेतनपूर्वकत्वे तु तस्योपेयतएव। स्यादेतत्। नोत्पत्तिमात्रमुपादानाभिज्ञकर्तृकत्वेन व्याप्तम्। अपि तु यदस्मदादिशक्यज्ञानोपादानादि, न च तथा तनुभुवनाद्युत्पत्तिमदपि, तस्माद् व्याप्तिविरहान्न तत्पूर्वकमिति। तदयुक्तम्। उत्पत्तिमत्त्वतदुपादानाद्यभिज्ञकर्तृकत्त्वयोः प्रथममन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याप्तौ सिद्धायां तदुपादानादिशक्यज्ञानत्वकल्पनायाः कार्यज्ञानविषये व्यवस्थापनात्। व्याप्तिबलेन ज्ञानसामान्यसिद्धौपक्षधर्मताबलेन तन्नित्यत्वसिद्धिरित्युक्तम्। तेनोपाधेरनुस्त्रियमाणस्यानुपलब्धेः स्वभावप्रतिबद्धमुत्पत्तिमत्त्वं बुद्धिमद्धेतुकत्त्वेन। न चस्वभावप्रतिबद्धमुत्पत्तिमत्वं स्वसंबन्धिनमतीत्यापि वर्त्स्यतीति शक्यं शङ्कितुम्। तथा सति स्वभावहानिप्रसङ्गः। स्यादेतत्। न सर्वज्ञपूर्वकाः क्षित्यादयः प्रमेयत्वसत्वादिभ्यः घटादिवदित्यनुमानानि सन्ति प्रतिपक्षसाधनानीति सत्प्रतिपक्षतया प्रकृतमनुमानाभासम्। अत्रोच्यते। किमनेन सर्वज्ञपूर्वकत्वं निषिध्यते उत ज्ञातृमात्रपूर्वकत्वं सर्वग्रहणमुपलक्षणार्थम्। यदि पूर्वःपक्षः तदैकदेशदर्शिपूर्वकत्वं साधितं स्यात्। तथा चापसिद्धान्तः, न च शक्यमपि, न ह्यस्मदादिनाऽर्वाग्दर्शिनाशक्याः पृथिव्यादयः कर्तुं, ज्ञातृमात्रपूर्वकत्वे तु निषेध्ये घटादिभिर्व्यभिचारः। यच्चेश्वरो नाधिष्ठाता परमाण्वादीनामशरीरित्वाद् मुक्तात्मवत् ऐश्वरं जञ्ज्ञानं न सर्वविषयम् अनित्यं च ज्ञानत्वात् अस्मदादिज्ञानवदित्यनुमानं तत्पक्षधर्मतासिद्ध्यर्थमीश्वरसिद्धिं तद्बुद्धिमत्त्वं चापेक्षमाणं तत्साधकप्रमाणविरुद्धमात्मानमेव तावन्नासादयितुमर्हति प्रागेव तद्विरोद्धुम्। न ह्यागमानुमाने जगत्कर्तृत्वनित्यसर्वविषयबुद्धिमत्त्वव्यतिरेकेण केवलमश्वरं साधयतः तथा च ताभ्यां विरुद्धं भवदनुमानं नोत्पतुमर्हतीति सिद्धम्। बुद्धिवदिच्छाप्रयत्नावपि तस्य नित्यौ सकर्तृकत्वसाधनान्तर्गतौ वेदितव्यौ ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नसमवायलक्षणत्वात् कर्तृत्वस्य, तेषां च परस्परविनाभावादन्यतरसिद्धावितरयोः सिद्धेः। तदेवमुत्पत्तिमत्वादेव पक्षधर्मतासहायादेवम्भूतेश्वरसिद्धिरित्युक्तम्। भवतु वा तस्मादुपादानाद्यभिज्ञकर्तृकत्वमात्रसिद्धिः परिशेषानुमानात्तु व्यतिरेकसिद्धेर्विशेषसिद्धिः। तथा हि तनुभुवनाद्यभिज्ञः कर्त्ता नानित्यासर्वविषयबुद्धिमान् तत्कर्तुसतदुपादानाद्यनभिज्ञत्वप्रसङ्गात्। न ह्येवंविधस्तदुपादानाद्यभिज्ञो दृष्टः यथाऽस्मदादिः तदुपादानाद्यभिज्ञश्चायं तस्मात्तथेति। नोखलु परमाणुभेदान् प्रतिक्षेत्रज्ञसमवायिनश्च तस्मात्तथेति। नोखलु परमाणुभेदान् प्रतिक्षेत्रज्ञसमवायिनश्च कर्माशयानन्यः शक्तो ज्ञातुमृते तादृशादीश्वरादिति प्रपञ्चितमधस्तात्। परपुरुषसमवेतावपि धर्माधर्मावधिष्टातुं शक्नोति सम्बन्धाद् न हि साक्षात्संयोगसमवायावेव सम्बन्धौ संयुक्तसंयोगिसमवायस्यापि तद्भावात्। संयुक्ताः खल्वीश्वेरण परमाण्वादयः तैश्च क्षेत्रज्ञाः तत्समवेतौ धर्माधर्माविति संयुक्तसमवायोव वा क्षेत्रज्ञेनेश्वरस्य संयोगात् अजसंयोगस्याप्युपपादितत्वात्। धर्माधर्मौ परमाणून्वा स्वधर्मोपग्रहमन्तरेणापि चेश्वरः स्वकार्याभिमुखान् करिष्यति विषविद्याविदिव विषशकलं क्रियारम्भाभिमुखम्। एतेन चेतनोपादानत्त्मपि व्याख्यातम्। वार्तिककृता तूपलक्षणतया चेततत्वं हेतुरुक्तः। उत्पत्तिमत्वादयोऽपि हेतव ऊहनीयाः इमं च न्यायमाम्नाय उपोद्बलयति। 'एतस्य वाऽक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठतः' 'द्यावापृथिवी जनयन् देव एकः' 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेये'त्यादिः। स्मृतिश्च भवति। अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः। ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा' अकारणत्वेन चेश्वरज्ञाननित्यतां दर्शयति श्रुतिः 'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स श्रृणोत्यकर्णः स वेत्ति विश्वं न हि तस्य वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं पुराण' मित्यादिका। एतयैवाशरीरित्वं दर्शितं भवति। परिशिष्टं तु वार्त्तिककृता स्वयमेव प्रपञ्चितमित्युपरम्यते ।। २१ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। २२ ।। कण्टकादीनां संस्थानविशेषवतां निमित्तादर्शनेनानिमित्तत्तां मन्वानस्येनैव दृष्टान्तेन शरीरादीनामपि संस्थानभेदवतामनिमित्ततां मन्वानः पूर्वपक्षयति। अनिमित्तत इति। अदृश्यमाननिमित्तानां शरीरकण्टकाकादीनां पक्षनिक्षेपात् पक्षेण व्यभिचारानुद्भावनात्। उद्भावने वा सर्वानुमानोच्छदप्रसङ्गात् सर्वत्र तस्य सुलभत्वात्। उभयसिद्धेन निमित्ततत्पटादिदृष्टान्तेन संस्थान

भेदवत्त्वात्कण्टकशरीरादीनामपि निमित्तवत्त्वमिति सिद्धान्तः ।। २२ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। २३ ।। सिद्धान्त्येकदेशिमतमुद्भाव्य दूषयति। अपरे त्विति (४६८।९) ।। २३ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। २४ ।। स्वयं वार्तिककारः कण्टकादीनामनिमित्ततां विकल्प्य दूषयति। कण्टकादीनामनिमित्तं जन्मेति। प्रतिपाद्यप्रतिपादकन्यायस्येति। (४६९।२) प्रतिपाद्यः पुरुषः कर्म, प्रतिपादकश्च पुरुषः कर्ता, कर्तृकर्मणी च कारके, कारकं च क्रियाया निमित्तमिति प्रतिपाद्यप्रतिपादकविषयो न्यायः स चायमनिमित्तं शरीरादीनां जन्मेति प्रतिजानानेनानेनाभ्युपेयते। अन्यथा तेमूकतैव स्यादिति। तदिदमुक्तं सर्वं चामिमित्तं प्रतिपादयसि चेति व्याहतम्। न केवलं प्रतिपाद्यप्रतिपादकन्यायाभ्युपगमादितो ऽपीत्याह। वाक्योपादानाच्चेति। प्रतिपादननिमित्तं वाक्यमुपादत्से अभिधत्सेचानिमित्तं सर्वमिति व्याघात इत्यर्थः। तथा ऽप्यन्यतरधर्मासिद्ध इति। अन्यतरेण साध्यधर्मेणाऽनिमित्तत्वाख्येनासिद्धोऽनिमित्तत्वस्यैवासिद्धेः। ननु प्रतिवादिनो वाङ्न्यात्रेण न सिद्धमसिद्धं भवत्यतिप्रसङ्गादित्यत आह। संस्थानविशेषवत्त्वस्य भावात्। पटादिदृषन्तेन कण्टकादीनां सनिमित्तकत्वस्य प्रामाणिकत्वेन वाङ्न्यात्रादसिद्धेरिति। कस्मात्पुनः पूर्व पक्षः स्वयं सूत्रकारेण न निराकृत इत्यत आह भाष्कारः स खल्वयं वादो ऽकर्मनिमित्त इति ।। २४ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। २५ ।। अन्ये तु मन्यन्ते। सर्वमनित्यमुत्पत्तिविनाशधर्मकत्वादिति। हेतोर्गकत्वं दर्शयितुं पृच्छति। किमनित्यमिति। उतरं यस्य कदा चिद्भावः। हेत्वर्थं विवृणोति उत्पत्तीति। यद् उत्पत्तिधर्मकर्मनुत्पन्नं नास्ति तद् उत्पन्नं चास्ति विनाशधर्मकं च विनष्टं नास्ति अविनष्टं चास्ति तस्मात्पूर्वापरयोः कालयोरभावान्मध्ये च भावात्सिद्धं कदाचिद्भावलक्षणमनित्यत्वमुत्पत्तिविनाशधर्मकत्वादित्यर्थः। साध्यधर्मिरूपं पृच्छति, किं पुनरिति। उत्तरं भौतिकं चेति। अत्र तावत्स्वयं वार्तिककार उत्तरमाह। सर्वमनित्यमिति सूत्रस्य दृष्टान्तार्थत्वादिति। (४७०।१) अर्थशब्दो निमित्तवचनः दृष्टान्तनिमित्तत्वात् सूत्रस्य प्रतिज्ञाहेतूपन्यासपरस्य। न दृष्टान्तं विना हेतुः प्रतिज्ञातार्थस्य गमको यत इत्यर्थः। एतदेव विभजते सर्वमनित्यमिति। निराकरणान्तरमाह उत्पत्तिविनाशधर्मकत्वादितिचायमिति ।। २५ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। २६ ।। २७ ।। सिद्धान्त्येकदेशिमतमुपन्यस्य दूषयति। नानित्यतानित्यत्वादिति ।। २६ ।। २७ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। २८ ।। परमसिद्धान्तं सूत्रोक्तमाह। अयं खल्विति। अथोच्यते न वयं सर्वमनित्यं साधयामो ऽपि तु यस्पय यस्यानित्यता नामास्ति धर्मस्तत्सर्वमनित्यमिति। ततश्चाकाशादीनां नित्यत्वे ऽपि नास्मत्पक्षक्षतिरिति तदेतत्सिद्धसाधनेन दूषयति। अनित्यताभावाच्च सर्वमनित्यमिति न दोष इति। (४७१।५) यस्य सन् धर्मीस्वं तद्योगादनित्यः स्यात्स एव कदाचिन्नास्तीत्यत आह। अनित्यत्वं नाम धर्मः सो ऽसति धर्मिणि न भवतीति। स्यादेतद् उत्पत्तिविनाशधर्मकत्वावगतावनित्यतायोगाद् घटादि भवत्वनित्यं तेनैव दृष्टान्तेन सत्त्वादाकाशादयो ऽपि भविष्यन्त्यनित्या इति देशयति। अथ पुनरिति परिहरति। तस्याप्युत्तरपदसिद्धौ तत्पदार्थस्य नित्यत्वस्य सिद्धेरिति ।। २८ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। २९ ।। अयमपर एकान्तः--- सर्वं नित्यं कस्मात्पञ्चभूतनित्यत्वात्। पञ्चभूतात्मकं खल्वेतद् गोघटादिकार्यमुपलभ्यते व्यपदिशन्ति हि मृद् घटो सृच्छरीरमिति। भूतानि च नित्यानि तेषामुच्छेदस्य नैयायिकैरनभ्युपगमात्। तेन भूतानां गोघटादीनां नित्यतेति पूर्वः पक्षः ।। २९ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। ३० ।। भूतेभ्यो भौतिकानि भिन्नानि न हि परमसूक्ष्माः परमाणवो गोघटादयः। परमाणुवत्तेषामतीन्द्रियत्वे सर्वाग्रहप्रसङ्गादित्युक्तं द्वितीये ऽध्याये। तस्माद्ग्रहणाग्रहणविरुद्धधर्माध्यातयोगादन्वे भौतिका भूतेभ्यः। तथा च तेषामुत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेर्न नित्यत्वं भूनित्यत्वे ऽपीति सिद्धान्तमाह। नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेरिति ।। ३० ।। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। ३१ ।। भूतसारूप्येण तादात्म्यं मन्यमानः पुनरपि पूर्वपक्षवाद्याह। तल्लक्षणावरोधाद्गोघटादीनां भूतनित्यत्वेन नित्यत्वाप्रतिषेधः ।। ३१ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। ३२ ।। ३३ ।। भूतसाम्यं गोघटादीनां भूतकार्यत्वे ऽप्युपपद्यमानं न भूतात्मकत्वमवगमयतीत्याशयवानाह। नोत्पत्तितत्कारणोपलब्धेरिति। (३२) अपि च यद्युत्पत्तिविनाशौ न भावानां वस्तुसन्तौ कथ प्रेक्षावतामभिमतोत्वपत्तिकारणे ऽनभिमतविनाशकारणे च तदर्थिनां प्रवृत्तिरित्याह। उत्पत्तिविनाशकारणेति।

अपि चाव्यापको हेतुरित्याह शब्दकर्मबुद्ध्यादीनां चाव्याप्तिः। अव्यापकश्चानैकान्त उक्तः। पक्षो हि सर्वं नित्यमिति। (४७१। ०) तस्मिन्सत्वासत्त्वाभ्यामनेकान्तः नैकः सत्त्वासत्त्वलक्षणो ऽन्तो ऽस्येत्यनेकान्तइति। तदेतद्वार्त्तिककारो वक्ष्यत्यर्थदृष्ट्या पक्षस्यान्तद्वये ऽवस्थानादिति। हेतोरन्तद्वये सत्त्वासत्त्वरूपे पक्षस्यावस्थानादिति योजना। असति बाधके मिथ्यात्वकल्पनायामतिप्रसङ्ग इत्यमुमर्थं शङ्कानिराकरणाभ्यामाह स्वप्नविषयेत्यादि। भाष्योक्तमर्थमुक्त्वा स्वयं वार्तिककार आह। सर्वस्य चेति। यावद्येन प्रतिपाद्यतइति। प्रतिपादनेन क्रियत इत्यर्थः। शेषमतिरोहितार्थम्। तदेवं सांख्यानां मतमपास्य स्वायम्भुवानां मतमपाकर्तुमुपन्यस्यति। अपरे सर्वं नित्यमित्यन्था वर्णयन्ति। त्रिविधः खल्वयं धर्मिणः परिणामोधर्मलक्षणावस्थारूपः तद्यथासुवर्णं धर्मि तस्य परिणामो वर्धमानरुचकादिः धर्मस्य तु लक्षणपरिणामोऽनागतादि। यदा खल्वयं सुवर्णकारो वर्धमानकं भङ्क्त्वा रुचकं रचयति तदा वर्धमानको वर्त्तमानलक्षणं हित्त्वाऽतीतलक्षणमापद्येते रुचकं त्वनागतलक्षणं हित्वा वर्त्तमानतामापद्यते वत्तमानतापन्न एव तु रुचको नवपुराणभावमापद्यमानो ऽवस्थापरिणामवान् भवति। नवपुराणावस्थाश्च वर्त्तमानलक्षणाश्रया लक्ष्णपरिणामाः सो ऽयं त्रिविधः परिणामो धर्मिणः धर्मलक्षणावस्थाश्च धर्मिणो भिन्नाश्चाभिन्नाश्च। तथा च ते धर्म्यभेदान्नित्याः भेदाच्चोत्पत्तिविनाशविषत्वमित्युभयमुपपन्नम्। ननु यद्युपजनापायधर्मकत्वं धर्मिणां हन्तोत्पत्तेः प्राक्तेषा मसत्वाद्विनाशाच्चोर्द्धमसत्वात्कथं सर्वनित्यत्वसिद्धिरित्यत आह यच्चोपजायते तत्प्रागप्युपजनादस्ति। धर्मिरूपेणेति शेषः। तन्निवृत्तमप्यस्तीति। अत्रापिप धर्मिरूपेणेति शेषः। निराकरोति। न व्यवस्थानुपपत्तेः (सू. ३३)।। उपजनापाययोः स्वरूपतः कालतो विशेषतः सम्बन्धितो ऽनागतत्वादिव्यवस्थानुपपत्तिरित्यर्थः। एतदुक्तं भवति न तावद्भेदाभेदो परस्परपरीहारव्यवस्थितधर्मावेकत्र समाविशतः। तस्मादुपजनापायव्यवस्थायै भेदं धर्मलक्षणावस्थानां धर्मिण इच्छता तेषामतित्यत्वमभ्युपेतव्यं, सांख्यवत्सकार्याभ्युपगमेन तु नित्यत्वव्यवस्थापने वार्त्तिककार आह। यच्च निवर्त्तते तन्निवृत्तमप्यस्तीति ब्रुवाण इति। सुगमम् ।। ३३ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। ३४ ।। अथमप्यन्य एकान्तो बौद्धानां सर्वं पृथक् कस्माद् भावलक्षणपृथक्त्वात्। न रूपाद्यतिरिक्तं द्रव्यं नाम किं चिदस्ति नाप्यवयवातिरिक्तः कश्चिदस्त्यवयवीति सौत्रान्तिका वैभाषिकाश्च प्रपतिपेदिरे ।। ३४ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। ३५ ।। तान्निराकरोति। नानेकलक्षणैरेकभावनिष्पत्तेः (सू. ३५)।। अनेकविधैर्लक्षणैः सम्बद्धस्यैकस्य भावस्य घटादेरवयविनो निष्पत्तेरिति ।। ३५ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। ३६ ।। अथापीति। अपि चेत्यर्थः। अणुसमूहे चागृह्यमाणइति। परमसूक्ष्मत्वेनातीन्द्रियत्वादित्यर्थः। अथाप्येतदनूक्तमिति। अपि च भावलक्षणपृथत्कादिति हेतुमुत्का बोद्धेन पश्चादेतदुक्तं, किं तदुक्तमित्यत आह। नास्त्यको भावो यस्मात्समुदाय इति। एतदनूक्तं दूषयति। एकानुपपत्तेर्नास्त्येव समूहः। अनूक्तं विवृणोति। नास्त्येको भावो यस्मात् समूहे भावशब्दप्रयोगः। अस्य दूषणं विवृणोति। एकस्यानुपपत्तेरिति। एततप्रपञ्चयति एकसमुच्चयो हीति। नास्त्येको भाव इति यस्य भावस्यैकत्वप्रतिषेधः प्रतिज्ञायते समूहे भावशब्दप्रयोग इति ब्रुवता स एवाभ्यनुज्ञायते। ननु समूहो ऽभ्यनुज्ञायते न त्वेको भाव इत्यत आह। एकसमुच्चयो हि समूह इति। तदेनन प्रतिज्ञाया हेतोर्व्याघात उक्तः। संप्रति प्रतिज्ञाया हेतुना व्याघात इत्याह समूहे भावशब्दप्रयोगादिति चेति। वार्त्तिकम्। अस्य प्रयोग इति। (४७५।९) कुम्भशब्दो ऽनेकविषय इति पारमार्थिकानेकविषयः काल्पनिकं तु कुम्भस्यैकत्वं न वार्यते तथा चैकपदमित्येकपदेन व्यभिचारः तस्यापि पारमार्थिकानेकविषयत्वादित्यर्थः। स्यादेतद् घटादिशब्देभ्यो रूपादीनां बुध्नादीनां च बहूनामवगमात् कथमेकार्थतेत्यत आह। आधाराधेयभावेति। यदि नानार्थता ऽपि भवति घटादिशब्दानां तथा ऽपि प्रत्येकमेकत्वं तदर्थानामशक्यापढद्धड्ड१४;नवमिति न पूर्वपक्षिणो ऽभिमतसिद्धिरिति। उपेत्य तूच्चते अनेकार्थत्वमप्यत्र न सम्भवतीति। समूहे भेदस्य चानवस्थादिति। (४७६। १९) यदि समूहमात्रमेव न त्वेकं किं चिदस्ति तथा सति घटलक्षणे समूहे भेद्यमाने नाल्पतरतमादिभेदः प्रतीयेत घटादिकपालशर्कराचूर्णपरमाणूनां समूहत्वेनानन्तावयवत्वादयं महानयमल्पोऽल्पतर इति विभागो न स्यात्। तस्मादनेन तारतम्यं समर्थयमानेन क्व चित् समूहनिवृत्तिर्वाच्यान चासावसमूहमेक मन्तरेणेत्येको

ऽभ्युपेयतइत्यर्थः। उक्तमर्थमविद्वान् शङ्कते। अथ मन्यसइति। (४७७।५) रूपादीनां समुदाय इति चत्वारि वाद्रव्याणीति चावान्तरदर्शनभेदविवक्षया द्रष्टव्यम्। उक्तार्थदर्शनेनोत्तरम्। एतस्मिन् वै दर्शन इति१ अथानन्तं समुदायं प्रतिपद्यसइति निराकृतस्यापि पुनराशङ्का आगमविरोधमापायितुम्। एकानुपपत्तौ नानेकोपपत्तिरिति। यत्तदनेकमुक्तमेतत् त्याज्यमिति। शेषं भाष्यव्याख्यया व्याख्यातम् ।। ३६ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। ३७ ।। सम्प्रति शून्यतावादिनमुत्थापयति। अयमपर एकान्तः। (४७८।१) सर्वमभाव इति प्रतिज्ञा। अत्र हेतुर्भावेष्वितरेतराभावसिद्धेरिति। सर्वमिदं प्रमाणप्रमेयप्रमितिरूपमभावस्तुच्छम्। भावेष्वितरेतराभावसिद्धेरिति। वार्त्तिककारो व्याचष्टे असत्प्रत्ययभावप्रतिषेधाभ्यां भावशब्दसामानाधिकरण्यात्। प्रमाणादयः खल्वमी परस्परानात्मकतया असदिति प्रत्ययस्य नञश्च गोचरा इत्यनुभूयन्ते अतस्तद्वाचिनां शब्दानां तत्सामानाधिकरण्यं ततः प्रमाणादयो ऽसन्तः अनुत्पन्नप्रध्वस्तपटवत्। अपि चामी भावा नित्याअनित्या वा नित्यत्वे सर्वसामर्थ्यरहितस्यासत्त्वम्। न हि नित्यं क्व चित्कार्यउपयुज्यते क्रमाक्रमानुपपत्तेरित्युक्तम्। अनित्यत्वे तु विनाशस्वभावाश्चेद् द्वितीयादिक्षणइव प्रथमक्षणे ऽपि न स्युः। सत्त्वे वानामी विनाशस्वभावाः अतत्स्वभावत्त्वे वा क्षणान्तरेऽपि न विनश्येयुः। नो खलु नीलं स्वकारणादुपजातं जातु कारणसहस्रैरपि शक्यं पीतं कर्त्तुमिति विनाशस्वभावकत्वमकामेनापि अनित्यानामेषितत्यम्। तस्माद्भावानां शून्यतैव पारमार्थिकी कल्पनया त्ववस्तुसत्या सन्तइवावभासन्तइति युक्तमुत्पश्यामः। तथा च सर्वे भावा इति। सर्वे भावशब्दा इत्यर्थः। प्रयोगश्च सर्वेभावशब्दा असद्विषयाः असत्प्रत्ययप्रतिषेधाभ्यां सामानाधिकरण्यात्। अनुत्पन्नप्रध्वस्तपटशब्दवत्। अत्र तावदुत्सूत्रं भाष्योक्तं दूषण वार्त्तिककार आह। प्रतिज्ञापदयोः प्रतिज्ञाहेत्वोश्च व्याघात इति। अभिन्नविभक्तिकत्वमभिन्नार्थकविभक्तिकत्वं न त्वभिन्नविभक्तिकत्वमेव, भिन्नविभक्तिकानामपि सामानाधिकरण्यात्। यथा चैत्रः पठतीति। यथा च न त्वां तृणाय मन्यइति। नामति तत्प्रत्ययेन भवितुमिति। न ह्यत्यन्तासन्निरूपाख्यं सर्वमिति वा भाव इति वा ऽभिधानस्पय गोचरः उपपादितं हि द्वितीयसूत्रएव यथा ऽसद्वा ऽनिर्वचनीयं वा न ख्यातिगोचरो ऽपि तु सदेव सदन्तरात्मना, तथा च कुतो ऽत्यन्तासतः कल्पनागोचरत्वमपीति। शेषं माष्यइति। प्रतिज्ञाहेतोर्व्याघातो भाष्ये प्रपञ्चित इति ।। ३७ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। ३८ ।। उत्सूत्रमुत्का भाष्यकारः सौत्रं दूषणं वक्तुमाह। सूत्रेण चाभिसम्बन्धो दूषणस्य। न स्वभावसिद्धेर्भावानाम् (सू. ३८)।। सर्वमभाव इति नास्ति। कस्मात्स्वभावसिद्धेर्भावानां स्वभावो धर्मो द्रव्यादीनां सदादिः। अथ वा स्वभावः स्वरूपं भावानां येनामी भावाः स्वभावाव्यावर्त्तन्ते। यद्वा असन्निति प्रत्ययस्य गव्यश्वात्मनेति विशेषणात्। अगौरित्यस्य गां परिहृत्याश्वादिभिः संबन्धाद्गोभावसिद्धेरेवमश्वादिष्वपीति स्वभावसिद्धेर्भावानां नाभाव इत्यर्थः। न स्वभावसिद्धेरिति सूत्रमनूद्य वार्त्तिकारः स्वरूपमात्रेण व्याख्यायं प्रश्नपूर्वकं तात्पर्यमस्य दर्शयति। पूर्वसूत्रस्येति। (४७९।५) कश्चस्वभावइत्यादिना सिद्धो भाव इत्यन्तेन सूत्रस्य व्याख्यानत्रयं भाष्यकारीयं वार्त्तिककारो दर्शयति। सामान्यो धर्मः समानो नित्यत्वादिरित्यर्थः। प्रश्नपूर्वकमसत्प्रत्ययप्रतिषेधसामानाधिकरण्यं भावस्योपपादयति। कथं तर्हीति। (४८०।२) असच्छब्दः खल्व भावविशेषणं सदेवाभिधत्ते शुक्लगुणविशिष्टे पटे वर्त्तते तथा चासत्प्रत्ययाभिधानयोरुपपन्नं भाववाचिना पदेवन सामानाधिकरण्यमित्यर्थः। भावश्च कश्चिन्नित्यः कश्चिदनित्यः तत्र नित्यस्यार्थक्रियाकारित्वमुपपादितं क्षणभङ्गभङ्गएव। अनित्यो ऽपि न विनाशस्वभावो भावः किं तु स्वकारणादयं सत्स्वभावो जातः कारणान्तरात्तु विनश्यति। यतूक्तं नीलं शक्यं न पीतं कर्त्तुमिति। तत्र ब्रूमः शक्य एव नीलः पटः पीतः कर्त्तुम् आमश्यामो घटो वढिद्धङ्ड़१४;नसंयोगाद्रक्तः। अथ नीलत्वं न पीतत्वं शक्यं करत्तुं ननु भावो ऽपि नाभावः कर्त्तुं शक्य इति। यथैव कुम्भाधिकरणे श्यामरक्तत्वे पर्यायेण भवतः एवं कपालाधिकरणौ कुम्भभावाभावावित्यदोषः ।। ३८ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। ३९ ।। स्वभावसिद्धेरिति यदुक्तं तदाक्षिपति शून्यवादी। न स्वभावसिद्धिरापेक्षिकत्वात्।। (सू. ३९)।। सर्व एवं हि भावा भिन्नस्वभावा भिन्नत्वं च तेषामन्यापेक्षम्। तथा हि नीलं भिन्नं पीताद्यपेक्षया न तु स्वभावतः एवं ह्रस्वत्वदीर्घत्वपरत्त्वापरत्वपितापुत्रत्वादयः परस्परापेक्षा द्रष्टव्याः। यच्च परापक्षं तन्न स्वाभाविकं

यथा जपाकुसुमापेक्षं स्फटिकस्य रक्तत्वमित्याक्षेपार्थः ।। ३९ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। ४० ।।
समाधत्ते। व्याहतत्वादयुक्तम्।। (सू. ४०)।। तव्द्याचष्टे यदीति। ननु यद्यनेन क्रमेणोभयाभावो भवति भवतु सिद्धमेव नः समीहितमित्यत आह। अपेक्षायामनपेक्षायां चेति। परिमाणभेदो हि दीर्घत्वं ह्रस्वत्वं च स च भावानामौत्पत्तिकः केवलं तस्यातिशयानतिशयौ परस्परग्रहणाधीनौ। तथा हीक्षुयष्टेर्वेणुयष्टितो ह्रस्वत्वं पूर्वसंख्यायोगिहस्तपरिमितत्वमनतिशयः वेणुयष्टेर्दीर्घत्वमतिशयः परसंख्यायोगिहस्तपरिमितत्वं तच्चेदं प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणम्, न तु प्रतियोग्यधीनोत्पत्तीति, न वस्तुधर्मो ऽयं परापरापेक्षः। भिन्नत्वं च भेदः स च वस्तुविशेषणं नोत्पत्तौ वस्त्वन्तरमपेक्षते किं तु स्वनिरूपणे। एवं पितृत्वमपि व्यवस्थिता जनकशक्तिरेव सा जन्यनिरूपणाधीननिरूपणा न तु तदधीनोत्पत्तिः। विपञ्चितं चैतदस्माभिर्ब्रह्मतत्त्वपरीक्षायाम्। परत्वापरत्वादयस्त्वपेक्षाबुद्धिनिमित्ततया परापेक्षोत्पत्तिका अपि लोकयात्रां वहन्तो न शक्याः प्रत्याख्यातुम्। न चैतावता तदधिकरणं भावो न निरपेक्ष इति सर्वमवदातम्। स्यादेतत् अपेक्षामात्रमेव दीर्घत्वादयो भविष्यन्ति कृतमेषां वस्तुस्वभावेनेत्यत आह। स्वभावसिद्धौ चासत्यामिति। (४८१।१) अपेक्षा सामर्थ्यमपेक्षाप्रयोजनयोगः। स्वयंवार्तिककारो दूषणान्याह सर्वथा चायं व्याहत इति। निगदव्याख्यातम् ।। ४० ।। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। ४१ ।।
उत्तरसूत्रावतारपरं भाष्यम्। अथैते संख्यैकान्तवादाः संख्या एकान्तो येषु वादेषु ते तथोक्ताः। अथ शून्यतावादानन्तरं ते परीक्ष्यन्तइत्यर्थः। तत्र प्रथमं ब्रह्माद्वैतमुत्थापयति। सर्वमेकं कुतः सदविशेषात्। इदमस्याकूतम्। न तावदयं नामरूपप्रपञ्चः प्रकाशाद्भिन्नः सन् प्रकाशितुमर्हति। जडत्व;स्य स्वयंप्रकाशासंभवात्। न च प्रकाशयोनगात्प्रकाशतइति युक्तम्। न खल्वान्तरेण प्रकाशेनास्य कश्चिद्योगः संभवति। विषयविषयिभावः सम्बन्ध इति चेन्न। तत्राकिंचित्करस्य विषयित्वासम्भवात्। न चार्थे ज्ञानं फपवलं जनयतीति सांप्रतम्। अतीतानागतयोरर्थयोस्तदसंभवात्। न च न तयोर्विषयभावः। तस्मात् ज्ञानाद्भिन्नस्य नामरूपप्रपञ्चस्य न प्रकाशसम्भव इति ज्ञानस्यैवायं विवर्त्त इति युक्तमुत्पश्यामः। न च प्रकाशात्मनो घटादय एवोदयव्ययधर्मिणः परस्परव्यावृत्ताः सन्त्विति सांप्रतम्। तव्द्यावृत्तिग्रहे प्रमाणाभावात्। सा हि यद्यतो वयावर्तते तदुभयग्रहे गृह्यते न च विज्ञानानि विलक्षणानि स्वरूपमात्रावस्थितानि परस्परवार्त्तानभिज्ञानि ज्ञानान्तरमपि ग्रहीतुमुत्सहन्ते प्रागेव स्वस्माव्द्यावर्तयितुम्। न च निषेध्यनिषेधाधिकरणग्रहणकारणको व्यावृत्तिग्रहः स्वकारणेन समसमयोत्पादो भवितुमर्हति। तादृशोः सव्येतरविषाणवत्कार्यकारणभावाभावात्। न चैकं विज्ञानं क्षणिकं निषेध्यनिषेधाधिकरणे गृहीत्वा पश्चान्निषेधं गृढद्धड्ढड़१४;णातीति युक्तम्। क्षणिकस्याक्रमस्य क्रमवव्द्यापारायोगात्। न चैकं विज्ञानं निषेध्यनिषेधाधिकरणे गृढद्धड्ढड़१४;णाति अथ ज्ञानान्तरं निषेधतीति युक्तम्। चैत्रगृहीते ऽपि तस्मिन्यैत्रस्य निषेधज्ञानप्रसङ्गात्। न च ज्ञानस्वरूपग्रह एवास्य निषेध ग्रह इति सांप्रतम्। एवं हि स भवेद्यदि स्वरूपतदन्यव्यावृत्त्योरेकत्वं भवेत्। तत्र व्यावृत्तिस्वभावो वा भावो भावस्वभाव वा व्यावृत्तिः। तत्र पूर्वस्मिन्कल्पे व्यावृत्तेस्तुच्छत्वात्तत्स्वभावा भवाभेदास्तुच्छाः स्युः। ततश्च वचोभङ्न्यन्तरेण शून्यबादप्रसङ्गः। उत्तरस्मिंस्तु कल्पे विधिरूपो भाव एव व्यावृत्तिरिति विधिरूपतया च ते व्यावर्त्तन्तइति न व्यावृत्ता भावाः परस्परं परमार्थतः तदिदमुक्तं सदविशेषादिति। (४८२।१)
अनाद्यनिर्वचनीयाविद्यानिबन्धनं तु भावानां भेदं न व्यासेधामः। न च ज्ञातुरपि ज्ञानाद्भेदग्राहकमस्ति प्रमाणमुक्तादेव विशेषात्। तस्मान्न ज्ञेयानां परस्परतश्च ज्ञानाच्च भेदः। नापि ज्ञातुर्ज्ञानादसित भेदः नापि ज्ञानानामन्योन्यस्य, तस्मात्प्रकाश एव स्वयं प्रकाशः कूटस्थनित्य आनदघनो ऽनाद्यविद्योपदर्शितविविधविचित्रनामरूपप्रपञ्चो ब्रह्मेत्यद्वैतसिद्धिः। अत एव श्रुतयो भवन्ति। 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्च न। मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' इत्येवमादिकाः। तदेवमैकान्तिकमेकत्वमुपन्यस्य द्वित्वमैकान्तिकमाह सर्वं द्वेधा कुतः नित्यानित्यभेदात्। न हि नित्यानित्याभ्यामन्यो राशिरस्ति यमाश्रित्य पदार्थास्त्रित्वादिके व्यावतिष्ठेरन्निति। मतान्तरमाह सर्वं त्रेधा। तदेव दर्शयति। ज्ञाता ज्ञेयं ज्ञानमिति। ज्ञप्तिरपि ज्ञायमानत्वाज् ज्ञेयान्नातिरिच्यतइति भावः। मतान्तरमाह। सर्वा चतुर्धा। दर्शयति। प्रमाता प्रमाणं प्रमेयं प्रमितिरिति। यदि प्रमितिर्नाम तत्त्वं

प्रमाणादिभ्यो भिन्नं नाश्रीयते प्रमायाः प्रधानक्रियाया अभावात्कथं प्रमात्रादयः। कथं च प्रधाक्रियामन्तरेणैकवाक्यता स्यात् कारकवैचिश्यं वा। प्रमायाः फलत्वावस्थाया उपरि प्रमेयव्यपदेशं न वारयामः। न चैतावता तत्त्वान्तरं न भवति। इति। एवं यथासम्भवमन्ये ऽपीति। प्रकृतिपुरुषाविति वा पञ्चस्कन्धा इति वा पशुपाशतदुच्छेदेश्वरा इति वेत्यादयः। तत्र परीक्षां संख्यैकान्ततानिराकरणरूपान्तां दर्शयति सूत्रेण।। संख्यैकान्तासिद्धिः कारणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् (सू. ४१)।। अनवयवेन सर्वं चेदेकं द्वेधा त्रेधा चतुर्धा चेति प्रतिज्ञार्थः ? तदतिरिक्तं साधनं वाच्यम्। न हि साध्यमेव साधनं भवति। तथा च साधनस्य तदतिरेकान्न सेख्यैकान्तसिद्धिः, न च किं चिदपि स्वसंवेदनमस्ति, ज्ञानप्रदीपादीनामपि परसंवेद्यत्वात्। यथा च ज्ञानातिरिक्तो ऽप्यर्थो विषयस्तथा विज्ञानवादनिरासावसरे वक्ष्यते। न च विज्ञानादर्थस्य भेदो ऽशक्यग्रहः। तथा हि नीलमुपलभ इत्यनुहङ्कारास्पदमश्वेतादिरूपं नीलं प्रतयात्ममनुभवगोचरः एवं नीलादीनामपि परस्परम्। अन्यथा घटमानयेति देशितो नयने निमील्य शयीत, शयीथा इति देशिते तोयमाहरेत्। कस्य चित् कुतश्चित्कथं चिद्विवेचकाभावात्। न चानिर्वचनीयानाद्यविद्यानिबन्धनोऽयं भेदव्यवहार इति सांप्रतम्। अनिर्वचनीयख्यातेः पूर्वमेव निराकृतत्वात्। तस्मात्सर्वजनसंवेदनसिद्धो ऽयं भेदप्रत्ययो न कारणमुखनिरीक्षणेन युक्तो निराकर्तुम्। अपि तु स्पष्टदृष्टात्कार्याद्भेदप्रत्ययलक्षणात्तादृशं तत्कारणं कल्पनीयं यादृशेन तत्कारणेन प्रपञ्चप्रत्ययो ऽप्रत्यूहमुत्पद्येत। तच्च प्रत्यक्षमेव। तथा हि तन्नीलं परिच्छिन्दत्पीतादिभ्यो ऽस्य भेदं परिच्छिनत्ति संयुक्तविशेषणतालक्षणादिन्द्रियार्थसन्निकर्षात्। नीलं हि नीलमित्यनुभवन् पीतादिकं च पीतादिकमित्यनुभवन्स्मरन्वा शक्नोति निषेध्यनिषेधाधिकरणतया समाकलयितुं रूपमात्रेणागृहीतपरस्पभेदमपि। न हि तन्न भेदेन प्रथतइत्यभेदेन प्रथेत।न
येनानयोर्नीलपीतयोर्गृहीतस्वरूपयोरवध्यवधिमद्भावो न स्यात्। तथा च तौ गृहीत्वा प्रत्यक्षेण शक्यो ऽनयोर्भेदो ग्रहीतुमित्यसांप्रतमेतत्। 'अन्योन्यसंश्रयाद्भेदो न प्रमान्तरसाधनः। तस्मिन्निदं नायमयमिति भेदं विना नधीः'। एतेन प्रमातुरपि प्रमाया भेदो व्याख्यातः।
प्रमातारश्चानेकविधसुखदुःखोपभोगव्यवस्थानाद्बधिरान्धकाणादिकोविदजाल्मसंसारिमुक्तविभागोपपत्तेश्च भेदवन्तो ऽनुमीयन्ते। एकस्मिन्नपर्यायेण विरुद्धधर्मसंसर्गासंभवात्। कल्पनया कथंचित्संभाव्यमानोऽप्ययं गोमयपायसीयन्यामावहति। तदेवं प्रत्यक्षविरोधादनुपपन्नार्थाः श्रुतय 'एकमेवाद्वितीय' मित्याद्याः प्रथमां वृत्तिमुल्लङ्घ्य जधस्यामवलम्बन्ते 'यजमानः प्रस्तर' 'आदित्यो वै यूप' इत्यादिवदिति। यदाह भगवान् जैमिनिः--- 'गुणवादस्त्विति' 'तत्सिद्धिरिति' चेति, तस्मान्नाद्वैतमिति। साध्यात्साधनस्य भेदेन च संख्यान्तरैकान्ता अप्यपह्नतार्था इत्युक्तम् ।। ४१ ।।न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। ४२ ।। अत्र पूर्वपक्षवाद्याह--- न कारणावयवभावात् (सू. ४२)।। तव्द्याचष्टे कारणस्य साध्याववयवभावात्। एकस्य द्वयादीनां वा कश्चिदेकदेशः साधनं तथा च न संख्यान्तरं न च साधनभाव इत्यर्थः ।। ४२ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। ४३ ।। निराकरोति। निरवयवत्वादहेतुः (सू. ४३)।। अवयवभावादिति यदि साध्यस्य कश्चिदवयवो भवेन्न संख्यैकान्तः स्यादिति सर्वमेकमित्येतस्मिन्प्रतिज्ञार्थे न किं चिदपवृज्यते व्यावर्त्तते यतस्तत्साधनं स्यादित्यर्थः। अथ कस्मान्न साध्यमेव हेतुरित्यत आह। आत्मनि चेति। (४०२।२०)रए चो हेतौ। अपि चैते संख्यैकान्ताः प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधान्मिथ्यावादा इत्याह। ते खल्विमे संख्यैकान्ता इति। खलुशब्दः समुच्चये। प्रक्रकोटरपाण्यादिविशेषकारितो यो ऽर्थभेदः स्थाणुपुरुषादिः तत्प्रत्याख्यानेनेत्यर्थः। अथ विशेषकारितार्थभेदाभ्यनुज्ञानेन वर्तन्तेे तथा ऽप्येकान्तत्वं जहति एकत्वादिसंख्याया अनैकान्तिकत्वमित्यर्थः। अथ सामान्यकारित इति (४८३।५) संख्यामात्रमङ्गीक्रियते न पुनरस्नया ऐकान्तिकत्वमित्यर्थः। तदस्माकमभिमतमेवेत्याह तथा ऽपि न किं चिद्बाध्यतइति। ये ऽप्याहुः सत्तासामान्यमेव तत्त्वं भेदास्तु काल्पनिका इति तान् प्रत्याह। न च भेदमन्तरेणेति। यदाहुः। 'निर्विशेषं न सामान्यं भवेच्छशविषाणव' दिति। स्यादेतत् प्रेत्यभावपरीक्षायां क एषामवसरो यदेते एकान्तवादाः परीक्ष्यन्त इत्यत आह। ते इति। अद्वैतादिष्वेकान्तेषु प्रेत्यभावो न तात्त्विको भवेदपि तु काल्पनिकः न केवलं प्रेत्यभावोऽपि तु षोऽडुत्थ;शापि पदार्थाः। तस्मादेतेषां यत्तत्त्वज्ञानं तस्य प्रविवेकार्थं

ज्ञेयप्रविवेकेन ज्ञानप्रविवेक इति तदर्थमेते परीक्षिता इति। तदनेन प्रबन्धेन प्रेत्यभावः परीक्षितः ।। ४३ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। ४४ ।। अथोद्देशक्रमानुरोधात्फलमिदानीं परीक्ष्यते। तत्राग्निहोत्रादीनां फलमनन्तरभावि कालान्तरभावि वेति संशयः। एतदुक्तं भवति। कर्मानन्तरं दुःखं च लोकपङ्क्त्यादि चोपलभ्यते प्रशंसन्ति हि लौकिका धार्मिको ऽयं साधुतम इति, तत्किमेतावदेवास्य फलमस्तु अथामुष्मिकं स्वर्गादीति। किं प्राप्तं स्वर्गादिफलत्वे कर्मणः स्वरूपेणाकारणत्वाच्चिरनिवृत्ते तस्मिंस्तदुत्पत्तेः अपूर्वकल्पनायां च प्रधानाङ्गापूर्वाणि भूयांसि कल्पनीयानि न च तान्युत्पन्नमात्राणि जनयन्ति फलमिति तत्सहकार्यन्तराणि कल्पनीयानीत्यदृष्टकल्पनागौरवात् तदनन्तरदृष्टफलाबाधनाच्च, नास्याऽऽभुष्मिकं फलं स्वर्गादि, अपि त्वनन्तरदृश्यमानमेव। तत्रापि दुःखफलत्वे उपदेशव्याघाताल् लोकपङ्क्तिलाभख्यात्यादिकमेव फलं तच्च सुखहेतुतया कथं चित्स्वर्गादिपदेनोच्यते। दृष्टो हि सुखहेतौ स्वर्गपदप्रयोगो लोके यथा चन्दनं स्वर्गः सूक्ष्माणिवासांसि स्वर्ग इति प्राप्तम्। एवं प्राप्ते ब्रूमः। स्वर्ग पदस्य तावदर्थवादतो--- 'यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्। अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पद'मिति सुखं प्रति वाचकत्वमवधारितम्। न च तद्वाचकत्वेनैव चन्दनादौ तत्प्रयोगोपपत्तावनेकार्थत्वकल्पनाप युक्ता। यदाहुरन्यायश्चानेकार्थत्वमिति। तस्मान्मुख्यो ऽयं स्वर्गशब्द उक्तभेदे सुखे। तथा च स्वर्गकाम इत्यत्र मुख्यार्थसंभवे नोपचरितार्थता युक्ता। न चानेकादृष्टकल्पनाभयान्मुख्यार्थपरित्यागो न्याय्यः प्रमाणसिद्धे नियोगपर्यनुयोगानुपपत्तेः। यथा ऽहुः। 'श्रुतिसिद्ध्यर्थमश्रुतोपलब्धौ यत्नवता भवितव्यं न तु श्रुतशैथिल्यमादरणीय'मिति। तथा--- 'प्रमाणवन्त्यदृष्टानि कल्प्यानि सुबहून्यपि'। न चानन्तरदृश्यमानं लोकपङ्क्त्यादि होमाद्यनुष्ठानफलमपि तु तदुपलम्भफलम्। अदाम्भिकानां प्रच्छन्नमनुतिष्ठतामपि लोकपङ्क्यादेरभावात्। तस्मात्सुष्ठूक्तं न सद्यः कालान्तरोपभोग्यत्वादिति भाष्यम्। तथा प्रवृत्त्या संस्कारो धर्माधर्मलक्षणो जन्यत इति। नैष पुरुषसंस्कारः स्नानादिजन्य इव बोद्धव्यो ऽपि तु पुरुषधर्मतामात्रेण संस्कार इत्युच्यते परमार्थतस्त्वयं धर्मः पुरुषाश्रयो ऽपि कर्मणा फले जनयितव्ये तस्यावान्तरव्यापार इति। वार्तिकं सद्यस्तापादिफलेतिः। (४८४।१) अतद्गुणसंविज्ञानो ऽयं बहुव्रीहिस्तापादीति। तेन लोकपङ्क्त्यादिकमुच्यते ।। ४४ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। ४५ ।। ४६ ।। ४७ ।। स्वर्गः फलं श्रूयते इत्ययुक्तम्, स्वर्गकाम इति स्वर्गस्य पुरुषविशेषणत्वेन श्रवणादसाध्यत्वादत आह। देशितया च क्रियया नानर्थिकया श्रवितव्यम्। आप्तोपदेशः खल्वयमुपदेश्यस्य कर्मणो ऽभिमतोपायतामाह तत्र कर्मणो ऽभिमतापेक्षायां पुरुषविशेषणस्याप्यपेक्षितत्वात्साध्यत्वमिति सिद्धम्। एवं हि लोकपङ्क्त्यादिरग्निहोत्राद्यनुष्ठानसाध्या भवेद् यदि तत्कामस्य स्वर्गकामस्येवाग्निहोत्राद्यनुष्ठानं देश्येत, न चैतदस्तीत्याह न च तापादिकाम इति। लोकपङ्क्त्यादिकाम इत्यर्थः। शेषमतिरोहितार्थम् ।। ४५ ।। ४६ ।। ४७ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। ४८ ।। इदमिदानीं चिन्त्यते किमेतत्फलमुत्पत्तेः प्रायसद्वा सद्वा सदसद्वा ऽनभयं वेति। अत्र समस्तपक्षाक्षेपेण फलाभावमभिधित्सुः पूर्वपक्षयति। तदिदं फलं निष्पत्तेः प्राक्। नासन्न सन्न सदसत्। सदसत् कस्मान्न भवतीत्यत आह। सदसतोर्वैधर्म्यात्। परस्परविरुद्धधर्मत्वाद् धर्मः स्वभावः विरोधादित्यर्थः। अथानुभयं कस्मान्न भवतीत्यत आह। नाप्युभयविपरीतमिति। सिद्धान्त्याह। प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिधर्मकमसदित्यद्धा ।। ४८ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। ४९ ।। ननु नासदुतपद्यते न सन्निरुद्ध्यतइत्याचक्षते सांख्याः तत्कथमेतदित्यत आह। उत्पादव्ययदर्शनात् (सू० ४९)।। यथा नित्यस्वरूपायाश्चितिशक्तेर्नोत्पादो न च व्यय एवं फलस्यापि नित्यस्य तौ न स्यातामित्यर्थः। न हि सत्पक्षइति। (४८६।१) सत्कार्यपक्षइत्यर्थः। न किं चिज्जायतइति। न प्रतिज्ञावाक्यात्किंचित्तत्त्वज्ञानं सम्भवति। किं चिच्च संदेहादि न विनश्यतीति। अज्ञानतिरो भावः संशयविपर्ययतिरोभावः। कारणस्य हि प्रधानस्य लक्षणं महान् लक्ष्यते हि महता प्रधानमिति। एवं तस्याप्यहङ्कारस्तस्य पुष्टिः स्थूलतेत्यर्थः। पश्चाद्भवतीति केवलकारणावस्थायाः पश्चादिति ।। ४९ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। ५० ।। यच्चोक्तमुपादाननियमादिति। तत्र यदि पुरुषस्योपादाननियमः पटार्थी तन्तूनेवोपादत्ते न वीरणं, कटार्थी वीरणमिति, ततस्तदुपादानानां तत्र तत्र कार्ये सामर्थ्यपरिज्ञानात् तच्च सामर्थ्यमानुमानिकं तदिदमुच्यते।

सू० बुद्धिसिद्धं तु तदसदिति ।। ५० ।। तदसद्भावि कार्यमनेनैव कारणेन जन्यते नान्येनेत्यनुमानाद् बुद्धिसिद्धमेवेत्यर्थः। अथासत्कार्यपक्षे तन्तव एव पटस्योपादानं न वीरणादीत्ययं नियमो न स्यादिति ब्रूषे तदयुक्तम्, असत्त्वाविशेषे ऽपि स्वकारणादुत्पन्नं किं चिदेव चित्कार्यं जनयितुं समर्थं नान्यदित्ययं स्वभावविशेषादुपपद्यतइति। अपि च सत्कार्यपक्षे प्रधानोपादानत्वाद्विश्वस्य तस्य चाभेदापवत्कारणात्मकत्वाच्च कार्यजातस्य सर्वं सर्वात्मकमितीदमिहनेदमिदमिदानीं नेदमिदमेवंनेदमिति नियमो न स्यात् कस्य चित्कुतश्चिद्विवेकहेतोरभावात्। तस्मादस्ति रासभे ऽपि विषाण मिति तत्र तस्यासत्त्वं ब्रुवाणः स्वसिद्धान्तं बाधतइत्याह। असत्त्वाच्च खरविषाणं नोत्पद्यतइति ब्रुवाण इति। सत्त्वे चासत्त्वे च समाने यस्य कारणमस्ति तदुत्पद्यत इति गुडङ्गुत्थ;जिढिद्धड्ढड़१४;वका। परमार्थतस्त्वसत्त्वे कारणसामर्थ्यनियमादुत्पत्तिनियमः कल्पते, सर्वात्मना सर्वस्य सत्त्ववे तु न नियमहेतुरस्तीत्युक्तप्रापयम्। देशयति अथासत्कार्ये किं प्रमाणं ? न ह्यनुमानमस्मिन्नर्थे प्रमाणं भवितुमर्हति आश्रयासिद्धेः। नापि प्रत्यक्षं तेनाप्यसतः स्वातन्त्र्येणानिरूपणादिति भावः। विदिताभिप्राय उत्तरमाह नासत्त्ववे न सत्त्ववे ऽनुमानमस्ति। यथा ऽस्माकमाश्रयासिद्धिदोषादसत्त्वे कार्यस्य नानुमानम्। एवं भावे ऽपि कार्यस्य सत्त्वे नानुमानमाश्रयासिद्धेरेव। क्व तर्ह्यनुमानमित्यत आह धर्मिण्यविप्रतिपत्तेरनुमानमस्तीति योजना। तथा सत्याश्रयो ऽस्यसिद्ध्यतीत्यर्थः। पुनः पृच्छति क्वेति। यदि धर्मिण्यविप्रतिपत्तिः क्व तर्हि विवादः। उत्तरं यदुभयेति। धर्म्यधिकरणान् सत्कार्यवादिनामेव वादान्विभजते तान्प्रतीति। तन्तुमात्रं पट इति। तन्तुभ्यो ऽभिन्न इत्यर्थः। कार्यात्मनेति। कार्यं कारणाद्भिन्नाभिन्नमित्यर्थः। असत्कार्यपक्षस्तु स्वाभिमतः स्फुटत्वादवान्तरप्रतिबन्ध्यभावाच्च नोपन्यस्तः। उपपादित इति द्वितीयाध्याये। प्रागुपलब्धिकालादिति। कारणव्यापारात् प्रागित्यर्थः। संस्थानविशेषशून्यतामात्रविवक्षया तुर्यादिदृष्टान्तो न तु प्रागभावो विवक्षितः। शक्तिविशेषावस्थिता इति कारणव्यापारात् प्रागिति शेषः। अत्र सिद्धसाधनं वयमपि ब्रमहे स्वव्यापारात्पटोत्पत्तिनिमित्तात्प्राक् तन्तवः शक्तिविशेषावच्छिन्ना ऐवेति। परेषां सत्कार्यसाधनमुपन्यस्यति। विद्यमानांभिव्यक्त्यर्थास्तन्तवस्तदर्थिना नियमेनोपादानात् खनित्रादिवत्। (४८९।१) यथा हि खनित्रं विद्यमानमेवोदकं मृदपनयनेन व्यनक्तीति। तदेतद् दूषयति। विद्यमानस्याभिव्यक्तिरसतीति अभिव्यक्तिवत्कार्ये ऽपि प्रसङ्गः। यथाव्यक्तेरसत्या एवोत्पादस्तथा कार्यस्याप्यसत पत्रोत्पाद इत्यर्थः। खनित्रादिवदिति दृष्टान्तः साध्यविकल इत्याह यदपीति। सा ऽप्राप्तिः कुतो भवतीति वक्तव्यमिति। प्राप्तिः खलु संयोगः स च गुणः गुणश्च द्रव्यविनाशाद्विनश्येद् विरोधिगुणान्तराद्वा। तत्र तावदावरणद्रव्यमाव्रियमाणं वोदकं न विनष्टं येन तयोः संयोगो विनश्येत् ततस्तद्विरोधिगुणान्तरोत्पादो वक्तव्यः स एव च संयोगविरोधी गुणो विभाग इत्युच्यतइत्यर्थः। प्राप्तेरभावो ऽप्राप्तिरिति पक्षं दूषयित्वा पर्युदासपक्षमाशङ्क्य दूषयति अथ प्राप्तेरिति। पुनः शङ्कते अथभिन्नदेशोत्पत्तिमिति। न च वयं संयोगं विभागं वा गुणमुपेमः। किं तु भिन्नदेशोत्पन्नएव द्रव्ये विभागो निरन्तरोत्पन्न एव संयोग इत्यर्थः। निराकरोति श्रिन्नदेश इति। विशेषणोपादानान्न भिन्नदेशोत्पत्तिर्विभागः कस्माद् उत्पन्ने उत्पन्नमिति भिन्नदेशतया भिन्नमिति विशेषणं हि स्वानुरक्तं प्रत्ययं विशेष्ये जनयति, न त्वन्यानुरक्तम्। न खलु नीलं विशेषणमुत्पले रक्तप्रत्ययं जनयत्वभ्रान्तस्येत्यर्थः। अपि च क्षणभङ्गं भावानां व्यासेधद्भिरस्माभिर्भिन्नदेशोत्पत्तेः प्रतिषेधान्न भिन्नदेशोत्पत्तिर्विमागः। शङ्कते क्षणिकत्वाद्विभागस्येति। उत्पद्य हीन्द्रियसन्निकर्षाद्विभागेन स्वविषयं ज्ञानं जनयितव्यम्। न चैतावन्तं कालमसावस्ति क्षणिकत्वेनोत्पन्नापवर्गित्वादित्यर्थः। निराकरोति नसामान्याभिव्यक्तीति। (४९०।१) एतद्विभजते। पूर्वं तावदुत्पन्नो विभागः सामान्यं व्यनक्तीति। स्वकारणसमवायः सत्तासमवायो वा उत्पत्तिः। तद्विशिष्ट उत्पन्न इत्युच्यते। येषां सामान्यग्रहपुरः सरं विशेषज्ञानं तन्मते न सामान्यं व्यनक्ति तदुत्तरकालं च स्वप्रत्ययं जनयतीत्युक्तम्। एतदुक्तं भवति न वयं बौद्धा इव पूर्वापरकालमात्रावस्थितिलक्षणां क्षणिकतां विभागादीनामाचक्ष्महे किं त्वाशुतरविनाशलक्षणां सा च द्वित्रादिक्षणस्थायिनां चिरस्थायिभ्योव घटादिभ्यो व्यावृत्तात्मा शक्यावक्तुमिति ।। ५० ।। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। ५० ।। देहाद्यतिरिक्तमात्मानं नित्यं परलोकिनमसन्तं मन्यमान आह। आश्रयव्यतिरेकाद्वृक्षफलोत्पत्तिवदित्यहेतुः

(सू० ५१)।। मूलसेकफलोत्पादयोरेकवृक्षाश्रयत्वम्। कर्मणस्तु होमादेराश्रयः शरीरम्। न चामुष्मिकस्य स्वर्गादेः शरीरमाश्रयः तस्मिन्नष्टे ऽस्य भावात्। तस्मादाश्रयव्यतिरेकात्स्वर्गादेर्वृक्षफलोत्पत्तिवदित्ययं दृष्टान्तः स्वर्गफलत्वे होमस्याहेतुरित्यर्थः ।। ५१ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। ५२ ।। अस्त्यात्मा स्वगौपभोगसमर्थः शरीरादिव्यतिरिक्तः कर्त्तेत्युषपादितमित्याशयवानाह। प्रीतेरात्माश्रयत्वादप्रतिषेधः (सू० ५२) न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। ५३ ।। अस्तु स्वर्गाद्यात्माश्रयं तथा ऽप्यव्यापको हेतुः पुत्रादिफलेभ्यो निवृत्तेरिति देशयति। न पुत्रपशुस्त्रीपरिच्छदहिरण्यान्नादिफलनिर्द्देशात् (सू. ५३)।। परिहरति। तत्सम्बन्धात्फलनिष्पत्तेस्तेषु फलवदुपचारः (सू. ५४)।। स्वर्गो ऽपि तावत्स्वर्गतया न काम्यते किं तु भोग्यतया; एवं सति कैव कथा पुत्रादिषु। ते ऽपि भोग्यतयैव काम्यन्ते न तु स्वरूपं भोग्यमिति तत्साध्यं सुखं भोग्यम्। तस्मात्पुत्रादिसम्बधात्तदुत्पत्तेः सुखोत्पत्तेः तेषु यथा फलशब्दप्रयोगस्तथा तेषु पुत्रादिष्वित्यर्थः। सूत्रार्थकथनेनैव भाष्यवार्तिकेव्याख्याते ।। ५३ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। ५४ ।। फलानन्तरं दुःखपरीक्षणं, तत्रेयं परीक्षा भवतु दुःखं बाधनालक्षणमनुभूयमानं, यत्पुनरिदं सुखं प्रत्यात्ममनुकूलवेदनीयं तत्कथं दुःखमनुभवविरोधात्। शरीरेन्द्रियबुद्धयश्च यदि दुःखहेतुतया दुःखं कस्मात्सुखहेतुतया सुखमेव न भवन्ति। सेयमतिभीरुता सकललोकयात्राविरोधिनी। यथा ऽऽहुः 'न हि मृगाः सन्तीति शालयो नोप्यन्ते। न हि भिक्षवः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्त'इति। तस्मान्मांसार्थीव कण्टकानुद्धृत्य मांसमश्नन्नानर्थं कण्टकजन्यमाप्नोतीत्येवं प्रेक्षावान् दुःखमुद्धृत्येन्द्रियादिसाधनं सुखं भोक्ष्यते, सन्ति च विविधदुःखपरिवर्जनहेतवो दृष्टाः परिदृष्टसामर्थ्या अन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यभिप्रायवान् पूर्वपक्षी गुडङ्गुत्थ्;जिव्हिकया संशयान इव पृच्छति। तत्किमिदमिति। सिद्धान्तिन उत्तरम् अन्य इत्याह सूत्रकार इति। तेनैवाभिप्रायेण पूर्वपक्षी पृच्छति कथम्। उत्तरं न वै सर्वलोकसाक्षिकमिति। अयं तु दुःखभावनोपदेशः किमर्थमित्यत आह भाष्यकारः दुःखहानार्थः। किंभूतस्य दुःखहानमित्यत आह। जन्ममरणप्रबन्धस्यानुभवः प्राप्तिः तन्निमित्ताद् दुःखोपदेशपरिशीलनेन निर्विण्णस्यालंप्रत्ययवतः अत एव दुःखं जिहासत इति योजनीयम्। स्वाभिप्रायेण पूर्वपक्षी पृच्छति। कया युक्त्या। उत्तरम्। सर्वे खपलु सत्त्वनिकाया इति। उत्पत्तिः सुखदुःखहेतुभूता विषयसंपत्तिः तस्याः संस्थानानि भुवनानि। आ सत्यलोकादा चावीचेरिति। एतदुक्तं भवति। यदि दुःखवर्जनेन शक्यते सुखमुपादातुं ततस्तादृशं सुखमनकूलवेदनीयं कः प्रज्ञावान् प्रजह्यात्। न च तादृशमस्ति सुखं क्व चिदपि सर्वस्य दुःखाविनाभाविनः केवलस्योपादातुमशक्यत्वात्। न हि मधुविषसंपृक्तमन्नं विषमपहृत्य शक्यं मधुमात्रमुपादातुमिति। तस्मान्नेदं सुखस्य प्रत्याख्यानमपि तु सुखएव दुःखभावनमुपदिश्यते ।। ५४ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। ५५ ।। अत्र हेतुरुपादीयते ऋषिणा । विविधबाधनायोद् दुःखमेव जन्मोत्पत्तिः (सू. ५५)।। जन्मन उत्पत्तिः सा दुखमेव भावयितव्या विविधबाधनायोगादिति ।। ५५ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। ५६ ।। कस्मात्पुनर्दुःखमेव स्वरूपतो न भवतीत्यत आह। न सुखस्यान्तरालनिष्पत्तेः (सू. ५५)।। न खल्वयं दुःखोद्देशो दुःखकयनं सुखस्य प्रत्याख्यानम् ।। ५६ ।। इतश्च दुःखसंज्ञाभावनं न सुखस्य प्रत्याख्यानं दुःखोद्देशेनेत्याह। बाधनानिवृत्तेर्वेदयतः पर्येषणदोषादप्रतिषेधः (सू. ५७)।। यस्मादिदं मे सुखसाधनमिति वेदयन् प्रार्थयते सुखसाधनम्। तच्च उक्ताद्बहुप्रकाराद्बाधनाहेतुरिति दुःखभावनयोपदेशनमिति। कामं काम्यं कामयमानस्य यदा कामः समृध्यति संपन्नो भवति। अथानन्तरमेनं पुरुषमपरः कोम इच्छा क्षिप्रं बाधते स्वर्गादिप्राप्तावपि स्वराज्यादि कामयते। एवं तत्प्राप्तौ प्राजापत्यादीति अस्येच्छा तदुपायप्रार्थनादिना दुःखेन प्रबाधतइत्यर्थः। समन्तादुदनेमि यथा भवति तथा भूमिं लभतिइति योजना ।। ५७ ।। नन्वयं यद्यप्यन्तराले सुखान्यनुभवति तथा ऽपि दुःखसंभेदमाकलयन् अनुपदिष्टो ऽपि स्वयमेव निवर्त्स्यति कृतमस्य दुःखभावनोपदेशेनेत्यत आह।। दुःखविकल्पे सुखाभिमानाच्च (सू. ५८)।। शास्त्रनिष्ठानां विवेकिनां खलु विविधबाधनानुषङ्गाद् अनवयवेन सुखमात्रं दुःखमेवेति विनिश्चयो ऽक्षिपात्रकल्पा हि ते। तद्यथेषीकातूलसम्पर्कादप्यक्षिपात्र दूयते न गात्रावयवान्तराणि तथा मृदुचित्ततया विवेकिनो दूयन्ते अविवेकिनस्तु प्रणयकलहकुपितकुरङ्गशाबलोचनाङ्गनाऽलक्तकरसार्द्रपोदपल्लवपातमपि शिरसि रहसि

सुखमभिमन्यमाना धनपुलककञ्चुकाञ्चिततनवः सान्द्रानन्दाश्रुप्लुतनयना निर्वृण्वन्तीति तान् प्रत्ययमुपदेशो ऽर्थवानित्यर्थः। जायस्व म्रियस्व चेति संधावतीति। पुनर्जायते पुनर्म्रियते जनित्वा म्रियते मृत्वा जायते तदिदं संधावनव्यापारप्रचय इत्यर्थः। चोदयति। कस्माद् दुःखं जन्मेति नोच्यतइति। यदि दुःखभावनोपदेशो जन्मनि एवं सत्येवकारः किमर्थ इत्यर्थः। परिहरति। जन्मविनिग्रहार्थीय इतिः। विनिग्रहो विनिवृत्तिः स एवार्थः प्रवर्तत इति जन्मविनिग्रहार्थीयः। यथा च मत्वर्थीय इति। एतदुक्तं भवति। जन्म दुःखमेवेति भावयितव्यं नात्रमनागपि सुखबुद्धिः कर्तव्या अनेकानर्थपरम्परायामपवर्गप्रत्यूहप्रसङ्गादिति ।। ५८ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। ५९ ।। दुःखोद्देशानन्तरमपवर्ग उद्दिष्टो लक्षितश्चेति शेषः। स प्रत्याख्यायते। ऋणक्लेशप्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गाभावः (सू. ५९)।। तव्द्याचष्टे भाष्यकारः। ऋणानुबन्धादिति। अस्ति हि। 'ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेद्। अनपाकृत्य मोहेन मोक्षमिच्छन् व्रजत्यधः।' ऋणत्रयापाकरणेनैव वयःसमाप्तेर्मोक्षनिवेशक्षणो नास्तीत्यपवर्गाभाव इत्यर्थः। क्लेशानुबन्धान्नास्त्यपवर्गः। नानुच्छिन्ननिदानः संसारः शक्य उच्छेत्तुमित्यर्थः। प्रवृत्त्यनुबन्धादित्यस्यापीयमेव व्याख्या ।। ५९ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। ६० ।। एवं पूर्वपक्षयित्वा सिद्धान्तमुपक्रमते। अत्राभिधीयते। यत्तावदृणानुबन्धादिति। जायमान इत्यस्य प्रधानार्थतानुपपत्त्या गुणशब्दत्वं साधयितुं दृष्टान्तलाभाय ऋणशब्दस्य प्रथमं गुणशब्दत्वमाह। प्रधानशब्दानुपपत्तेरिति। तव्द्याचष्टे। ऋणैरिति। नायं प्रधानशब्द इति। (४९१।१) ऋणवानिवास्वतन्त्रस्तेषु तेषु कर्मसु नाधिकारीति निन्दा। तदभावे तु स्वतन्त्र इति प्रशंसा। एवं जायमान इति गुणशब्दो न मुख्य इति। कस्मात् पुनर्न मुख्य इत्यत आह मातृतो जातमात्रस्यैवानधिकारात्। कस्मादनधिकार इत्यत आह। अर्थिनः शक्तस्य चाधिकारात्। कस्मादर्थिन इत्यत आह। कर्मविधावग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इत्यादौ कामसंयोगश्रुतेः। न च बालकः सुखदुःखप्राप्तिपरिहारकामो ऽपि विवेकेन स्वर्गपुत्रपश्वन्नादि कामयतइति। शक्तस्य च प्रवृत्तीति। न ह्यशकनीयमर्थमशक्तं प्रति वेद आप्तोपदेशरूपो विधातुमर्हति। न च बालकः शक्तो ऽविद्वत्त्वादिना। अत एव तिर्यग्देवर्षिपङ्गुशूद्रम्लार्षेयाणामनधिकारः सामर्थ्याभावात्। न केवलं वैदिको ऽयमीदृशो व्यवहारोऽपि तु लौकिको पीत्याह। न भिद्यते चायं लौकिकात्। तव्द्याचष्टे लौकिकस्तावदिति। उपपन्नानवद्यवादीति। उपपन्नं प्रमाणेन अनवद्यं पुनरुक्तदोण अनपेक्षितमुपदेष्टव्यं यन्न भववति तदित्यर्थः। न्यायप्राप्तमिममर्थं लिङ्गदर्शनमुपोद्बलयतीत्याह। गार्हस्थ्यलिङ्गं च मन्त्रब्राह्मणं कर्माभिवदतीति। गार्हस्थ्यस्य लिङ्गं पत्नी यस्मिन्कर्मणि तत्तथोक्तम्। 'पत्न्यवेक्षितमाज्यं भवति'। 'पत्न्य उद्गायन्ति'। 'क्षौमे वसानावग्निमादधीयाता' मित्येवमादि। तदनेन गार्हस्थ्यात्पूर्वावस्था तावदृणानुबद्धा न भवतीत्युक्तं संप्रत्युत्तरावस्थापि न ऋणानुबद्धेत्याह। यदा चार्थिनो ऽधिकारस्तदा ऽर्थित्वस्याविपरिणामे जरामर्यवादोपपत्तिः। तेन युदक्तमृणापाकरणेन वयःपर्यवसानान्नस्ति मोक्षावसरस्तदपाकृतं भवति। अविपरिणामपदार्थव्याख्यानं न निवर्ततइति। तुरीयस्येत्यस्य व्याख्यानं चतुर्थस्येति। प्रायेण पञ्चसप्ततिवर्षेष्वतिवाहितेषु अर्थतृष्णा तनूभवति। अत्यन्तसंयोगे तु जरया हवेत्यनर्थकम्। मृत्युना वेत्यनेनैव सिद्धेरिति शेषः। यद्युच्यते अशक्ततोपलक्षणमेतज्जरया हवा मृत्युना वेति, तेन कस्यानर्थक्यमित्यत आह। अशक्तो विमुच्यतइत्येतदपि नोपपद्यतइति। स्यादेतत्। यद्यपि गृहस्थस्य यज्ञादिविधानान्तराणि सन्ति तथा ऽपि जायमानस्त्रिभिर्ऋणैरिति वाक्यं बालस्यापि यज्ञादि विधास्यतीत्येतां शङ्कां विमर्शपूर्वमपाकरोति। अथापि विहितं वा ऽनूद्येत कामाद्वा ऽर्थः प्रकल्प्येतेति। न तावज्जायमानो हवै इति शक्ये विधिविभक्तिरस्ति तेन सिद्धानुवादः स्वरसतः प्रतीयते यदि तु तस्यार्थस्य सिद्धिर्वाक्यान्तराद्वा प्रमाणान्तराद्वा कथमपि न कल्पेत ततोव 'वचनानि त्वपूर्वत्वा' दिति न्यायांद्विधित्वमस्य कल्प्येत, सन्ति तु शतशस्तदर्थविधायकानि वाक्यानि विभक्तिमन्तीति को जात्वस्य स्वेच्छामात्रेण विधित्वं कल्पयेत्। तस्माद्विहितानुवचनमेव न्याय्यमिति जायमानशब्दो जघन्यवृत्तिरिति युक्तमुत्पश्यामः। स्यादेतत्। जायमानशब्दो ऽनुपचारितार्थः स्वभावतो मातुरुदराद्विभागमाह। स कथं चिदनुवादानुरोधपेन जघन्यवृत्तिः कल्पनीयः। तद्वरं मुख्यार्थानुरोधेन विधानमेव कल्प्यताम्। एवं सति श्रुतिरनुरोधिता भवति। अस्ति च बालकस्यापि फलोत्पादनयोग्यता तदात्मनः फलं प्रति

समवायिकारणत्वात्। तेन यद्यपि जातमात्रस्य फलसाधनानुष्ठानयोग्यता नास्ति तथा ऽपि फलोत्पादं प्रति योग्यता ऽस्ति, फलेन च प्रयोजनं न तत्साधनेनेत्यत आह फलस्य साधनानि हि प्रयत्नविषयो न फलमिति। अयमभिसन्धिः। विधिर्हि स्वव्यापारे कर्तृतया पुरुषं नियुङ्क्ते प्रयत्नश्चास्य व्यापारः सम्भवति विषये न शक्यो निवर्त्तयितुमिति स्वविषयमपेक्षते। न चास्य साक्षात्फलं विषयो भवितुमर्हति। उद्देश्यतामात्रेण तु भवेत्। नैतावता प्रयत्नो ऽस्य निर्वृणोति यावदयं साक्षादभिनिर्वर्तनीयं न प्राप्नोति। तदुपायस्य साक्षादभिनिवर्त्तनीय इति फलोद्देशप्रवृत्तस्य पुरुषप्रयत्नस्य निर्वृणोति यावदुपायो विषयः। न च बालकस्य तदुपायमविदुषस्तत्र सामर्थ्यमस्ति। असमर्थश्चाकर्ता कथमात्मानं प्रयत्नेन व्याप्नुयात्। अव्याप्नुवंश्च कथमधिकारीति जायमानशब्दो जघन्यवृत्तिरेव न्याय्य इति सिद्धम्। विहितं च जायमानमिति ऋणवाक्यात्प्राग्विधीयते च ऋणवाक्याद्ध्वमित्यर्थः। यदुक्तं तत्र हि प्रव्रज्या विधीयतइति तदमूष्यमाण आह प्रत्यक्षविधानाभावादिति चेत्। शङ्कां निराकरोति। न प्रतिषेधस्यापि विधानाभावात। शङ्कां विभजते प्रत्यक्षत इति। परमाप्तो हि भगवानीश्वरो ऽनुकम्पया भूतोपदेशायप्रवृत्तो यद्गार्हस्थ्यमेवाश्रयममुपदिशति ततो ऽवगच्छामो न सन्त्याश्रमान्तराणि भूतेभ्यो हितानीत्यर्थः। अत एवाहुः 'ऐकाश्रम्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्येति'। निराकरणं विभजते न प्रतिषेधस्येति। स्मृतीतिहासपुराणानि तावदविवादं विदधति चातुराश्रम्यमुपलभ्यन्ते यदि प्रत्यक्षया श्रुत्या प्रतिषिध्यन्ते ततस्तद्विरोधेनौदुम्बरीसर्ववेष्टनवत् तत्राप्रमाणानि स्युः, न च तत्प्रतिषेधः श्रुतेः साक्षादवगम्यते। तस्मात्स्मृत्यादिविहितं चातुराश्रम्यमप्रतिषिद्धं श्रुत्या न शक्यं परित्यक्तुमित्यर्थः। न चाविधानेन तत्प्रतिषेधानुमानमित्याह। अधिकाराच्चेति। गार्हस्थ्योपदेशस्याधिकारात्तस्यैव विधानं नाश्रमान्तरस्य न त्वाश्रमान्तराभावात्। न हि व्याकरणं शब्दं व्युत्पादयत्प्रमाणाद्यभावमाक्षिपति। अपि च मा भूत्प्रत्यक्षविधानं श्रुतौ ससाधनापवर्गाभिधानानि चातुराश्रम्याभिधानानि च प्रत्यक्षाण्युपलभ्यन्ते वचनानि तान्यपूर्वत्वाद्विधानानि अपवर्गस्य ससाधनस्य चातुराश्रम्यस्य च भविष्यन्तीत्याह। ऋग्ब्राह्मणं चापवर्गाभिधाय्यभिधायतइति। मृत्युमिः परं कर्मभ्य इति। कर्मपरित्यागमपवर्गसाधनं सूचयति। अमृतत्वमिति चापवर्गो दर्शितः। सूचितं करमत्यागमपवर्गसाधनं श्रुत्यन्तरेण विशदयति। न कर्मणा न प्रजयेति। परेण नाकमिति। नाकमित्यविद्यामुपलक्षयति। अविद्यातः परमित्यर्थः। निहितं गुहायामिति लौकिकप्रमाणागोचरत्वं दर्शयति। तमसः परस्तादिति। अविद्या तमः तस्य परस्तात्। आदित्यवर्णमिति। नित्यप्रकाशमित्यर्थः। तदनेनेश्वरप्रणिधानस्यापवर्गोपायतवमुक्तम्। ऋच उदाहृत्य ब्राह्मणमुदाहरति अथ ब्राह्मणानीति। यज्ञ इत्यादिना गृहस्थाश्रमो दर्शितः। तप एवेति वानप्रस्थाश्रमः। ब्रह्मचारीति ब्रह्मचर्याश्रमः। एषामभ्युदयलक्षणं फलमाह। सर्वएवैतइति। चतुर्थाश्रममाह। ब्रह्मसंस्थ इति। तथाक्रतुरिति। क्रतुः संकल्पः। कामयमानोव य आसीत् स एवाथाकामयमानो भवति। अकामयमानः कामं परिहरन् तत्परिहारसिद्धौ सो ऽकामयंस्तस्य व्याख्यानं निष्काम इति। आत्मकाम इति। कैवल्योपेतात्मकामः तत्प्राप्त्या आप्तकामो भवति। न तस्य प्राण इति शाश्वतो भवतीत्यर्थः। प्रकृतमुपसंहरति तत्र यदुक्तमिति। अपरामपि चातुराश्रम्याभिधायिनीं श्रुमिमाह। ये चत्वाच इति। इतश्च फलार्थिन एष जरामर्यवाद इत्याह। फलार्थिनश्चेति ।। ६० ।। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। ६१।। पृष्ट्वा। सूतं पटते कथम्। समारोपणादात्मन्यप्रतिषेधः (सू. ६१)।। आत्मयग्नीनां समारोपणादृणानुबन्धनापवर्गस्याप्रतिषेधः। तदेनन च्छलेन प्रत्यक्षविधानं प्रव्रज्याया अपि दर्शितम्। एषणाव्युत्थितस्य विपर्यस्तुबुद्धेः अलमाभिरेषणाभिरनर्थहेतुभिरिति कृतबुद्धेः अत एव निवृत्ते फलार्थित्वे समारोषणमात्मन्यग्नीनां विधीयते इति। एवं ब्राह्मणानीति यदैषणाभ्यो व्युत्थितस्य प्रव्रज्याविधानं तदा तदभिधायीनि ब्राह्मणान्युपपन्नानीत्यर्थः ।। ६१ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। ६२ ।। पात्रचयान्तानुपपत्तेश्च फलाश्रावः (सू. ६२)।। प्रमृते खलु यजमाने यज्ञपात्राणि यजमानस्य शरीरे यथावयसवं निधायान्त्येष्टिः क्रियते। तत्र जरामर्ये कर्मण्यविशेषेण कल्प्यमाने सर्वस्य पात्रचयान्तानि कर्माणीति प्रसज्येत मरणपर्यन्तानि कर्माणीति प्रसज्येतेतर्थः। नन्विष्यतएव पात्रचयान्तत्वं कर्मणामित्यत आह। तत्रैषणाव्युत्थानमिति। तस्मान्नाविशेषेण कर्तुः प्रयोजकं फलं भवतीति। फलाभाव

इत्यस्य सूत्रावपयवस्याविशेषेण फनस्य कर्तृप्रयोजनकत्वाभाव इत्यर्थः। तदनेनैषणाव्युत्थानश्रुतिविरोधा दर्शितः। तदेवं चातुराश्रम्यसंय श्रुतिरुक्ता। संप्रति स्मृत्यादयो ऽपि चातुराश्रयम्यस्योपदेशकाः सन्तीत्याह चातुराश्रम्यविधानाच्चेति। शङ्कते तदप्रमाणमिति चेत्। जगन्निर्मातुः परमकारुणिकस्य सर्वज्ञस्यात्रभवतः परमेश्वरस्यागमो भवतु प्रमाणमाप्तोक्तत्वात्। मनुव्यासादीनां त्वाप्तत्वानिश्चयात्कयं तत्प्रणीतानां प्रामाण्यनिश्चय इत्यर्थः। उत्तरं प्रमाणेनेति। स्यादेतत्। भवतु वेदेनाभ्यनुज्ञानादितिहासपुराणप्रामाण्यं धर्मशास्त्राणां तु मन्वादिप्रणीतानां कुतः प्रामाण्यनिश्चय इत्यत आह। अप्रामाण्ये चेति। सर्वजनपरिग्रहात्तेषामपिप्रामाण्यमित्यर्थः। बुद्धादिस्मृतयस्तु वेदनिन्दितैर्म्लेच्छादिभिः परिगृहीता न त्वार्यैरिति न ताः प्रमाणं भवितुमर्हन्तीत्यर्थः। द्रष्टृप्रवक्तृसामान्याच्चाप्रामाण्यानुपपत्तिः। य एव वेदस्य द्रष्ट्रारो ऽनुष्ठातारश्च तदर्थस्य तएवेतिहासादीनां प्रवक्तारः प्राचेतसकृष्णद्वैयायनमनुप्रभृतयः। अपि च वैदिकानि कर्माणि स्मार्तीमितिकर्तव्यतामपेक्षन्ते स्मार्तनि च वैदिकानि मन्त्रादीनीति सर्वमेतदप्रमाण्ये धर्मशास्त्राणां नोपपद्यते। यद्यपि च मन्वादयो ऽपि धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यशालितया अनुभूयाप्युपदिशन्तीति संभवति तथाऽपि वेदमूलकत्वमेवेतिहासपुराणादिनां युक्तम्। तथा हि। 'वेदो ऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम्। यः कश्चित्कस्य चिद्धर्मोमनुना परिकीर्तितः।। स सर्वो ऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः' इत्यादिभिः स्ववचनप्रपञ्चैरात्मा बद्धपा वेदएवार्पितस्तैरिति। अथायमितिहासादिगोचरो ऽर्थः कस्मात्प्रत्यक्षप्रतीतेन वेदेन नोच्यतइति तदनभिधानादवगच्छमो नूनमयमनभिमतो वेदानां कर्तुरिति। निराकृतो ऽप्ययं पुनर्निराक्रियते दाढर्ढ्यार्थं विषयव्यवस्थानाच्चेत्यनेन।। ६२ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। ६३ ।। यदप्युक्तं क्पलेशानुबन्धस्याविच्छेदादिति तद्दूषयति। सुषुप्तस्य स्वप्नादर्शने क्लेशाभावादपवर्गः (सू. ६३) तव्द्याचष्टे सुषुप्तस्य खल्विति। लोकसिद्धतया सुषुप्तावस्थोदाहृता। महाप्रलयावस्थायामपि क्लेशमुक्ता एवात्मानः केवलमसौ न लोकसिद्धेति नोदाहृता। एतावांस्तु मुक्तावस्थायां विशेषः यदस्यां क्लेशवासना ऽपि नास्ति। सुषुप्तावस्थायां प्रलयावस्थायां च क्लेशविच्छेदे ऽपि तद्वासना ऽस्तीति ।। ६३ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। ६४ ।। यदपि प्रवृत्त्यनुबन्धादिति तत्राह--- न प्रवृत्तिः प्रतिसंधानाय हि हीनक्लेशस्य (सू. ६४)।। देहिनः। तव्द्याचष्टे क्षीणेषु रागद्वेषमोहेषु सत्यपि न प्रवृत्तिः स्वप्रतिसंधानाय। उपपादितमिदमस्माभिर्यथा दोषतुषावनद्धाः कर्मतन्दुला जन्माङ्कुराय कल्पन्ते, न केवला इत्यर्थः। शङ्कते कर्मवैफल्येति।वैफल्ये शास्त्रस्य कर्मणां फलसाधनताप्रतिपादकस्याप्रामाण्यप्रसङ्ग इति भावः। निराकरोति न कर्मविपाकेति। विपाक फलं तस्य प्रतिसंवेदनं भोगः ।। ६४ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। ६५ ।। पूर्वपक्षबाद्याह। न क्लेशसंततेः स्वाभाविकत्वात् (सू. ६५)।। सिद्धान्त्येकदेशी ब्रूते। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। ६६ ।। प्रागु--त्वम् (सू. ६६)।। दध्यादेरुत्पत्तेः प्राक् क्षीरादिषुयो भावस्तस्यानित्यत्ववदिति योजना ।। ६६ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। ६७ ।। अपरस्त्वेकदेशी भावमेव दृष्टान्तयतीत्याह। अणुश्यामतानित्यत्ववद्वा (सू. ६७)।। यदेतच्छ्यामं रूपं तदन्नस्येत्यागमः पार्थिवानां परमाणूनां श्यामतामनादिमाह अन्नपदेन मृदोऽभिधानादिति भावः। अत्र प्रथममेकदेशिनं दूषयति सतः खल्विति। द्वितीयमेकदेशिनं दूषयति। अनादिरणुश्यामतेति हेत्वश्रावान्न युक्तम्। अणुश्यामता कार्या पृथिवीरूपत्वात् लोहितादिवदिति प्रत्युतानित्यताहेतुरस्ति। पुरुषयत्नजलोहितापदिरूपवैलक्षण्येन त्वस्पवयाप्रयत्नपूर्वकत्वमात्रेणानादित्वाभिधानमिति नागमविरोधः ।। ६७ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। १ ।। ६८ ।। तदेवमेकदेशिनौ दूषयित्वा परमसमाधिमाह। अयं तु समाधिः-- न संकल्पनिमित्तत्वाच्च रागादीनाम् (सू. ६८)।। चकारमनुक्तसमुच्चायार्थं व्याचष्टे। कर्मनिमित्तत्वादितरेतरनिमित्तत्वाच्च। समुच्च्योऽनुक्तस्येति शेषः। तत्र संकल्पनिमित्तत्वादिति विभजते। मिथ्यासंकल्पेभ्य इति। यद्यप्यनुभूतविषयप्रार्थना संकल्पः तथा ऽपितस्य पूर्वभागो ऽनुभवो ग्राह्यः। प्रार्थनाया रागत्वात्। तेन मिथ्यानुभवः संकल्प इत्यर्थः। नन्वेकस्मान्मिथ्याज्ञानात्कुतः कार्यवैचित्र्यमित्यत आह। रञ्जनीयकोपनीयमोहनीयेभ्य इति। भव्यगेयादिषु पाठात्कर्त्तरिकृत्यः। मोहनीयः संकल्पो मिथ्याज्ञानसंस्कारः। कर्मनिमित्तत्वं रागादीनां विभजते। कर्म चेति निकायेन जातिरुपलक्ष्यते।

इतरेतरनिमित्तत्वं रागादीनामाह। इतरेतरेति। स्यादेतत्। भवन्त्यनित्याः क्लेशाः तथाऽपि यदेषां निर्वर्त्तकं मिथ्याज्ञानं तस्य निवृत्तिहोतोरभावत्स एव क्लेशानुबन्धादपवर्गाभाव इत्यत आह। सर्वमित्यासंकल्पानामिति। अपि चानादिः क्लेशसंततिरित्युक्तम्। कुतः सर्वइमे आध्यात्मिका भावा इति। आत्मानमधिकृत्य प्रवर्तमानाः शरीरेन्द्रियादयो भवन्त्यापध्यात्मिका इति। अथ यद्यनादीनामपि निवृत्तिः हन्तानुत्पत्तिधर्मकाणामपि निवृत्तिप्रसङ्ग इत्यत आह। न चैवं सत्यनुत्पत्तिधर्मकं किं चिदिति। रागादीनामुत्पत्तिधर्मकाणामेव व्ययधर्मकत्वाभ्युपगमादित्यर्थः। ननु मा भूवन्मिथ्याज्ञाननिमित्ता रागादयो मिथ्याज्ञानानिवृत्तौ, ये पुनरमी कर्मनिमित्तास्तेषां कुतो निवृत्तिः न च कर्मनिवृत्तौ रागादिनिवृत्तिः रागादिमतः कर्मनिवृत्तेरभावात्, तस्मान्न मोक्ष इत्यत आह। कर्म च निकायनिर्वर्तकं तत्त्वज्ञानकृतान्मिथ्याज्ञानरूपसंकल्पविघातान्न रागाद्युतपत्तिनिमित्तं भवति। सर्वरागादीनां मित्याज्ञानमेव निमित्तम्। कर्माणि तु निकायनियमेन रागादीन् प्रवर्तयन्तीति कर्मनिमित्तत्वमुक्तमिति भावः। ननु यथा रागादयः सत्यपि कर्मणि मिथ्याज्ञाननिवृत्त्या निवर्तन्ते एवं सत्यपि कर्मणि मिथ्याज्ञाननिवृत्त्या फलमपि मा भूदित्यत आह। सुखदुः खसंवित्तिः फलं तु भवतीति। वार्त्तिकम्। यावज्जीवसंयोगे हि जरया ह वेत्यनर्थकमिति। (४९५।९) मृत्युना वेत्यनेनैव गतार्थत्वादित्यनुक्त्वा भाष्योक्ता द्वितीय युक्तिरभिहिता वार्तिककृता। यस्मात्स्वयमशक्तस्येत्यनेन। यज्ञसाधनत्वादिति। (४९६।७) यज्ञकर्तृत्वादित्यर्थः। एतदेव स्फटयति। यस्माद्यजमानो यज्ञाङ्गं भवति। यथा ऽऽह भगवान जैमिनिः पुरुषश्च कर्मार्थत्वादिति। संकल्पाद्यपेक्षं कर्म रागादिकारणमिति। (४९८।२०) यज्जातीयस्य जन्मनो यत्कर्म कारणं तज्जन्मोचितामेव मिथ्याज्ञानवासनामभिव्यनक्तीति तद्द्वारेण रागादीनां कारणं भवति। चोदयति। सुखादीनामिति। यथा मिथ्याज्ञानसहायं कर्म रागादिहेतुः एवं तत्सहायं फलहेतुरिति चरमदेहस्य तत्वज्ञानवतः सदपि कर्म फलकारणं न स्यादित्यर्थः। परिहरति। न निरप्रेक्षत्वादिति। कर्माशयप्रपञ्चमुच्छेत्तुममूढो ऽप्यसक्तो ऽप्यद्विष्टो ऽपि मूढ इव सक्त इव द्विष्ट इव तत्फलं भुङ्क्तइति रागाद्यनपेक्षं कर्म स्वफलं जनयति तेनासौ फलोषभोगो न बन्धहेतुः मूढादीनां बन्धहेतुः मूढादीनां बन्धहेतुफलोपभोगः स चतादृशो रागादिसहायैः कर्मभिः क्रियते न रागादिनिरपेक्षैरित्यवदातम् ।। इति मिश्रश्रीवाचस्पतिविरचितायां न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायां चतुर्थाध्यायस्याद्यमाह्निद्वड़ड़१४;नकम् ।।

* * * * * * *